Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Katedra psychologie

Obecná psychologie

Mgr. Filip A b r a m č u k

Živly jako metafora osobnosti

Elements as a Metaphor of Personality

Disertační práce

vedoucí práce – MUDr. mgr. Radvan Bahbouh, Ph.D.

2009

Prohlášení:

„Prohlašuji, že jsem disertační práci vykonal samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury". (Podpis)

Poděkování:

Děkuji svému školiteli Radvanu Bahbouhovi za inspirativní vedení a kritické připomínky, Deni Fajmonové za ochotu a pomoc v oblasti testů, své mamce za precizní korekturu textu, všem respondentům za vytrvalost při vyplňování testové baterie a ochotu shánět další respondenty, Martině Hřebíčkové a Vladimíru Chrzovi za kritické komentáře k projektu.

OBSAH:

Abstrakt (česky, anglicky)…….…….…3

Úvod…….....…...4

Cíle dizertační práce……..…….…..……7

TEORETICKÁ ČÁST

1.Metafora, její funkce a použití……..…...10

2.Teorie konceptuální metafory……..13

2.1.Objektivismus versus experiencialismus……..…..13

2.2.Ztělesněná mysl…..……...…....15

2.3.Vymezení metafory……...17

2.4.Principy funkce metafory……...……..19

2.5.Druhy konceptuálních metafor…….…....21

2.6.Zdroj konceptuální metafory…….....23

2.7.Výzkum a využití teorie konceptuální metafory…….…..26

3.Kategorizace a teorie prototypů…….…....29

3.1.Význam kategorizace…….…...29

3.2.Druhy kategorizací ……...…30

3.2.1.Horizontální dimenze…….…...31

3.2.2.Vertikální dimenze…….…..…..35

4.Teorie folkového modelu…….....38

5.ŽIVLY v prostoru teoretických konstruktů…….…....42

5.1.ŽIVLY jako ztělesněný gestalt…….…42

5.2.ŽIVLY jako kategorie základní úrovně…….……..43

5.3.ŽIVLY jako obrazová schémata……..…....45

5.4.ŽIVLY jako konceptuální metafora…….....47

5.4.1.ŽIVLY jako orientační metafora…….....47

5.4.2.ŽIVLY jako strukturní metafora…….…..48

5.5.ŽIVLY jako prototypy…….…50

5.6.ŽIVLY jako folkový model……..51

6.Shrnutí teoretické části…….....53

EMPIRICKÁ ČÁST

1.Důležité otázky lexikálního přístupu ve výzkumu…….....55
2.Výsledky předvýzkumu……..60
3.Výzkumný problém, cíle a otázky dizertačního projektu…...64
4.Metoda…….66
4.1.Způsoby sběru dat……66
4.1.1.Sémantický diferenciál…….….66
4.1.2.Seznam osobnostních deskriptorů…….....69
4.1.3.Osobnostní testy……....72
4.2.Způsoby zpracování dat……...73
5.Výsledky……..…75
5.1.Sémantický diferenciál…….....75
5.2.Seznam osobnostních deskriptorů…….....82
5.2.1.Rysová adjektiva……...82
5.2.2.Kontextově specifická, odborná a cizí adjektiva……...85
5.2.3.Metaforická a nepoužívaná adjektiva…….....87
5.3.Osobnostní testy……..….90
DISKUZE…….…..96
ZÁVĚR…….....101

LITERATURA…….....104
PŘÍLOHY……...112-172

ABSTRAKT:

ŽIVLY JAKO METAFORA OSOBNOSTI

Projekt se teoreticky i empiricky zabývá mechanismem fungování metafory živlů při popisu osobnosti. Opírá se o teorii konceptuální metafory, kategorizaci a teorii prototypů a o teorii folkových modelů. Empiricky se věnuje těmto výzkumným cílům: 1. Zjistit jaké významy jsou nejsilněji připisované určitému živlu a zmapovat systematicky jejich sémantický prostor. 2. Získanými výsledky přispět k operacionalizaci jednotlivých živlů, k prohloubení pojmové a obsahové validity testu Four Elements a tím k hlubšímu teoreticko-empirickému podložení konceptu živlů jako metafory popisu osobnosti v psychologii. 3. Zjistit vztahy mezi koncepcí živlů a vybranými koncepcemi osobnosti, jak je reprezentují standardizované testy osobnosti. Metodami sběru dat se staly sémantický diferenciál, seznam osobnostních deskriptorů (adjektiv) a vybrané testy osobnosti (Four Elements, MBTI, EPQ-R, NEO). Výsledky poukazují na významnou shodu ve významech připisovaných živlům, zejména u člověka-ohně a člověka-země a také na významné spojitosti mezi jednotlivými dimenzemi testů osobnosti.

ABSTRACT:

ELEMENTS AS A METAPHOR OF PERSONALITY

The project deals theoretically and empirically with a mechanism the metaphor of four elements works used by personality description. It is based on the theory of conceptual metaphor, on the categorization and the theory of prototypes and on the theory of folk models. Empirically it is devoted to these research goals: 1. To find out what meaning are the strongest atributed to each element and to map systematically their semantic space. 2. To contribute to the operationalization of the elements, to deepen the conceptual and content validity of the test Four Elements and to support significantly the theoretical-empirical base of the four elements as a metaphor of personality description in psychology. 3. To find out relations between the concept of elements and other personality conceptions represented by standardized personality tests. A semantic diferential, a list of personality descriptors (adjectives) and personality tests (Four Elements, MBTI, EPQ-R, NEO) were used for data collection. The results shows

significant consensus among meanings atributed to each element, esp. in case of fire and earth, and significant relations among dimensions of the personality tests.

Úvod

Předložený dizertační projekt se týká metafory čtyř živlů (oheň, země, voda, vzduch) a jejího použití na úrovni popisu osobnosti. Tomuto tématu se věnuji již několik let. Inspirován dr.Bahbouhem jsem kdysi ještě jako student 3.ročníku magisterského studia (v roce 2002) sestrojil jednoduchý osobnostní test pro zjišťování živlového profilu jedince. Tento test ukázal především na jednu velkou přednost koncepce živlů. Lidé, kteří test vyplňovali, se mnou často začali živě diskutovat o tom, co který živel vyjadřuje, jaký nese význam. A zcela pravidelně se ukazovalo, jako kdyby zde existovalo jakési společné předporozumění, díky kterému jsme dokázali nacházet většinou shodu ve významech připisovaných jednotlivým živlům.

Shodou okolností krátce poté (cca v roce 2003) vznikla v rámci organizace QED GROUP a.s. (pod vedením dr.Bahbouha) pracovní skupina studentů psychologie, kteří se po několik let intenzivně věnovali tématu živlů a jejich aplikaci v psychologii. Během fungování této skupinky se v ní vystřídalo cca 10 lidí. Výsledky jejich tehdejší práce byly popsány v článku v Psychologii Dnes (Bahbouh a kol., 2006).

V první fázi jsme pracovali především na sesbírání všech možných koncepcí a významů, které se v naší ale i jiných kulturách (asijských, amerických atd.) objevují ve spojení s živly, nebo je lze živlům připodobnit. Prováděli jsme srovnávací analýzy literatury zabývající se živly. Dále jsme formou brainstormingu zkoumali vlastní porozumění živlům, asociovaným kvalitám a atributům. Sestavovali jsme živlový slovník, tj. slova, která vyjadřují typické kvality každého živlu. Sbírali jsme přísloví a pořekadla a hledali v nich obsazení živlů. Zabývali jsme se také analýzou umění ve spojení s živly.

Po této fázi, zaměřené do šířky, jsme se začali soustředěněji věnovat tvorbě psychologického testu osobnosti, který by stál na koncepci živlů.

Vymýšleli jsme položky. Prováděli jsme hloubkové rozhovory u osob, které byly expertně vytipované jako typické pro určitý živel. Získané informace jsme sestavovali do jednoho testového celku, který byl poté administrován. Na základě získaných psychometrických údajů docházelo samozřejmě k revizím položek, k úpravám či tvorbě nových. Tento cyklus byl několikrát opakován v průběhu dalšího vývoje a optimalizace testu. Ke sběru dat jsem použil tehdy poslední (3.) verzi testu *Four Elements*[1]. (V současné době – září 2008 se používá již 4.verze.) V době sběru dat byl test administrován již zhruba 500 lidem (pro výpočet norem). Psychometrické údaje testu byly již uspokojivé (viz příloha 14).

Zároveň s tím, jak koncepce začínala být praktičtější a propracovanější, nacházely živly uplatnění v práci s lidmi ve výběrových a rozvojových programech pro zaměstnance firem. Zde se opět ukazovala užitečnost této koncepce pro pracovní i osobní seberozvoj a snadnost přístupu laiků k porozumění jejím významům. Podle odhadu mohlo těmito programy projít do poloviny roku 2008 cca 500 osob z řad pracovníků různých komerčních firem.

Během fungování této pracovní skupiny jsem se rozhodl, že tématu živlů věnuji celou svou diplomovou práci. Mezi důvody mého zájmu o živly patřilo a stále patří jednak to, jak hlubokou a fascinující kulturní tradici v sobě tento koncept soustřeďuje, navzdory svému stáří že dokáže být stále aktuální v přirozeném jazyce, a také to, že současní lidé mu porozumí, aniž by museli být vzdělaní v psychologii. Vysokou hodnotu konceptu spatřuji i v tom, že žádný z živlů není výrazně více společensky preferován, resp. že každý živel má své kladné i stinné stránky a žádný z nich není a priori zatížen výraznější negativní konotací.

Diplomovou práci[2] jsem dokončil a obhájil v roce 2005. Mým záměrem bylo vytvořit systematický přehled významů, v jakých se jednotlivé živly objevovaly v naší evropské kultuře. Zaměřil jsem se především na

[1] Test Four Elements byl vyvinutý společností QED GROUP a.s.

[2] ABRAMČUK, F. *Typologie osobnosti na základě metafory čtyř živlů.* Praha: Univerzita Karlova v Praze. Filozofická fakulta. Katedra psychologie, 2005. 123 s. Vedoucí diplomové práce Radvan Bahbouh.

oblast antické filozofie, přirozeného jazyka v příslovích a pořekadlech, na symboliku, na porovnání koncepce živlů s některými důležitými koncepcemi osobnosti v psychologii a na prozkoumání porozumění významům živlů u laiků. Krátký přehled výsledků mého teoretického i empirického zkoumání uvádím v příloze 1-3 (o výzkumu viz Empirická část v kap. 1.). Zjistil jsem, že navzdory větší či menší různorodosti použití živlů u jednotlivých filozofů v systému jejich nauk, je možné obsahovou analýzou jejich výroků dojít k celistvému systému, který vystihuje významy čtyř živlů a staví je do logického celku vůči sobě. Zároveň tyto významy velkou měrou odpovídají významům, které jsem zjistil obsahovou analýzou přísloví a symbolů. Výsledky empirické části ukazovaly na silnou shodu respondentů v přisuzování mnohých významů jednotlivým živlům (viz dále v kapitole o předvýzkumu). Diplomová práce tedy ukázala na významy, které se s živly pojí, a na to, že mohou tvořit logický celek, jednotný systém navzdory mnohosti zdrojů. Dalším krokem a přínosem pro uvedení koncepce živlů do vědecké psychologie může být hledání principů, na základě kterých je možné si předchozí závěry vyložit. Rozhodl jsem se věnovat tomuto kroku dizertační práci a zvolil jsem si přístup metaforický, tj. čtyři živly jako metafora popisu chování a prožívání člověka.

Cíle dizertační práce

Účelem teoretické části dizertační práce je přiblížit mechanismy chápání a používání metafory živlů jako folkového modelu při popisu osobnosti, jejího prožívání a chování v každodenním životě. Vycházím ze současných teoretických poznatků zejména z oblastí psychologie a kognitivní lingvistiky (její vymezení viz příloha 43), které se protínají při zkoumání spojitosti jazyka a myšlení.

V empirické části usiluji o to rozšířit a prohloubit zkoumání významů, které jsou jednotlivým živlům připisovány na metaforické, resp. osobnostní rovině. Cílem je zjistit, jaké významy jsou nejsilněji připisované určitému živlu a zmapovat jejich sémantický prostor. A dále zjišťuji souvislosti koncepce živlů s vybranými koncepcemi osobnosti, jak je reprezentují standardizované testy osobnosti. Vybrané testy reprezentují několik koncepcí, ke kterým bývají živly často vztahovány a porovnávány.

Toto úsilí má ve svém důsledku přispět k významnějšímu teoreticko-empirickému podložení konceptu živlů jako metafory popisu osobnosti a k prohloubení pojmové validity vzniklého testu Four Elements.

Vycházím z toho, že čtyři živly kontinuálně vstupují do přirozeného životního prostředí člověka[3]. Během celého života je opakovaně a přímo (tj. senzomotoricky) zakoušíme interindividuálně více méně podobným způsobem. Tzn. že jednotlivé živly získávají pro různé jednotlivce podobné fyzické interakční atributy či vlastnosti. Tato základní podmínka poskytuje jedinci pevnou senzomotorickou zkušenostní základnu pro pozdější pojmové porozumění koncepci živlů. Společně sdílená tělesná zkušenost s živly je metaforicky přenášena do přirozeného jazyka, kterým uchopujeme okolní svět, vlastní psychické obsahy, formulujeme pocity a myšlenky. Fyzické či konkrétní

[3] Hovoříme o středoevropském regionu, resp. pohybujeme se jen v ČR, tudíž na variabilitu v jiných evropských zemích můžeme jen hypoteticky usuzovat.

(smyslově zkušenostní) výrazy popisující dynamiku, interakční a jiné atributy přírodních živlů jsou metaforicky používány na úrovni pojmů, které se vztahují k chování a prožívání člověka. Zároveň a ve spojení s nimi používáme ryze abstraktní, tj. nezkušenostní pojmy, které dokážeme přisuzovat jednotlivým živlům na úrovni popisu osobnostních projevů a prožitků.

Tyto výchozí předpoklady se velice blíží pojetí konceptuální metafory (viz kap. 2.), které představuje hlavní teoretický přístup zde uplatňovaný. Zároveň se jedná o zkoumání folkového modelu osobnosti založeného na metaforickém porozumění čtyřem živlům. Teoretickými pilíři, na kterých se pokoušíme vystavět porozumění principům živlové metafory, jsou tyto:

1. Teorie konceptuální metafory
2. Principy kategorizace
3. Teorie prototypů
4. Pojetí folkového modelu jako druhu mentálního modelu

Práce je rozdělena do dvou hlavních částí. Jako první je prezentována Teoretická část. Zde jsou představeny hlavní teorie, které přispívají k porozumění funkce metafory vůbec.

V první kapitole je představena metafora a některé způsoby jejího používání v psychologii.

Ve druhé kapitole je věnován prostor teorii konceptuální metafory jako nejdůležitějšímu teoretickému pilíři této práce.

Ve třetí kapitole je uvedena kategorizace a teorie prototypů jako další důležitý teoretický zdroj.

Ve čtvrté kapitole je teoretická stavba doplněna o teorii folkového modelu, který rozšiřuje pohled na živly do třetího směru.

V páté kapitole je prezentován pokus aplikovat získané teoretické poznatky konkrétně na koncept živlů a ukázat tak jejich užitečnost pro porozumění jejich funkce jako metafory.

V šesté kapitole jsou teoretické poznatky přehledně shrnuty.

Následuje Empirická část, která je věnovaná lexikálnímu zkoumání metafory živlů v pojetí mapujícího a korelačního designu. Tato část začíná přehledem poznatků z lexikálních výzkuomů a prezentací předvýzkumu z diplomové práce. Další struktura kapitol odpovídá standardnímu členění výzkumné zprávy.

V Diskuzi jsou probrány nedostatky a omezení projektu s důrazem na výsledky empirické části.

V Závěru jsou shrnuty cíle a jednotlivé body celého dizertačního projektu.

TEORETICKÁ ČÁST

1.Metafora, její funkce a použití

Metafory (vymezení metafory viz kap. 2.3.) často používáme vědomě i nevědomě k různým účelům (příloha 4). Jedním z častých případů, kdy metaforu používáme, je absence (ať už ve slovníku nebo jen v naší paměti) vhodného výrazu pro popis a sdělení nějakého jevu. Podobně si vypomáháme, pokud někomu chceme usnadnit chápání našeho sdělení, které se může jevit jako příliš abstraktní, těžko představitelné. Tak tomu může být např. v psychoterapii či poradenství, kdy vhodně zvolená metafora dokáže klientovi osvětlit problémovou situaci mnohdy výstižněji než odborné termíny. Jindy metafora stojí na počátku nového uvažování či modelování určitého jevu. Metaforické přirovnání ve vědě umožní vědci zaujmout na moment jiný pohled na zkoumaný jev, což může přinést nové a inspirativní inference a vysouzené významy. Tento proces jakéhosi přerámování bývá uplatňován záměrně i v jiných oblastech, jimiž jsou např. politika a ideologická propaganda. Stávají se předmětem systematické analýzy metaforických procesů (Chrz, 1999; Lakoff, 2002; viz také přehled výzkumů v kap. 2.7.). Metaforický způsob vyjadřování se často uplatňuje při popisu emočního prožívání. A samozřejmě bychom neměli opominout i funkci metafory jako dekorace či hyperboly, např. ve vyprávění, poezii atd.

Samozřejmě že ani na poli psychologie není používání metafor a analogií zcela řídkým jevem. Stojí už u některých z jejích počátků. Podle Learyho (1990), který se zabýval metaforou v historii psychologie si už Freud velice jasně uvědomoval nezbytnost popisovat jevy v psychologii pomocí metafor a analogií. Zároveň reflektoval i nedostatečnost jakéhokoli výkladu pomocí jediné metafory. Proto používal více metafor a hledal stále ty nejvhodnější (viz jeho termíny jako potlačení, vytěsnění, rezervoár pudů atd.).

Leary (1990) se zmiňuje i o dalším z velikánů psychologie, Williamu Jamesovi, pro kterého věda představovala mimo jiné proces nalézání analogií.

Přičemž tyto analogie jsou proměnlivé, bez definitivního určení. Sám se intenzivně zabýval fenoménem vědomí, které přirovnával k proudu (proud vědomí).

Pokrok v technických oblastech vždy významně ovlivňoval vývoj v psychologii. Technické objevy a inovace jako např. telefon, inženýrské kontrolní systémy, kybernetika, hologram, počítač a další se staly metaforickým zdrojem nových modelů při zkoumání chování a prožívání člověka (Pribram, 1990). Metaforický vhled, analogické usuzování a empirické modelování jsou spolu propojené procesy vědecké inovace (od metafory se dostaneme k testovatelnému modelu).

Typickou oblastí, kde je často uplatňován metaforický přístup, je oblast emocí (příloha 5). Emoce, ač jako prožitek poskytují v podstatě do jisté míry stejnou zkušenostní bázi, bývají v různých psychologických tradicích konceptualizovány různě. Nalezneme tak pojetí emocí chápaných jako cosi zvířecího v nás, jako cosi podobného nemoci, jako cosi co nás řídí, dodává životní sílu atd. Tyto a další abstraktní metafory nalezneme v různých přístupech k emocím a jejich realizaci lze objevit v jazyce, který je popisuje. Mají jak hodnotící, tak také vysvětlující funkci. Zde je třeba zdůraznit, že metafory nám pomáhají dělat a vnímat určité druhy teoretizování jako přirozenější a intuitivně samozřejmější.

Podobně se lze podívat na oblast motivace. Mohli bychom nalézt několik různých úhlů pohledu, resp. metafor, v nichž je zarámována motivace chování člověka (příloha 6). Lidský jedinec může být pojímán např. jako stroj s vnitřními mechanismy, jako činitel s vlastní vůlí s důrazem na osobní kontrolu, ale také jako pěšák ovlivňovaný jakousi vyšší silou s důrazem na kontrolující moc, nebo jako organismus s akcentem v tělesných procesech.

Smith (1990) se zabýval metaforami v tradici behaviorismu, který byl známý svým silným pozitivistickým (v spolu s tím anti-metaforickým) přístupem. I zde však našel některé metaforické přístupy (příloha 7), tedy připodobňování abstraktnějšího jevu pomocí konkrétnější představy, např. člověk jako stroj, svět jako bludiště. Lze říci, že i myslitelé, kteří nebyli příliš

otevření k užívání metafor, sami mnohdy měli problém obejít se zcela bez nich. Metafory v těchto případech nebyly jen rétorickým nástrojem, jazykovým ornamentem či doplňkem. Naopak, zastávaly klíčovou funkci. Umožňovaly nově vymezit prostor uvažování a dát vzniknout inovativním názorům a v důsledku toho i novým teoriím a poznatkům.

Ačkoli v psychologii panuje silná tradice využívání mechanických metafor (metafor stroje), generativní funkce metafory není pouhým inertním hardwarem. Funguje spíše jako součást určité sociální organizace, reflektující její priority a organizování sociálních aktivit. Metafory proto nejsou jen kognitivními konstrukcemi, nýbrž také součástí komunikativního diskurzu (Danziger, 1990). Metafora skrze svou generativní funkci (viz vymezení v kap. 3.3.) přivádí k sobě dva systémy implikací a umožňuje vznik nových propojení. Z této interakce nevyvstává pouhé porovnání dvou jednotek shrnutelné do doslovného tvrzení, nýbrž aplikace celé sady implikací jednoho subjektu na druhý. Tím dochází ke konstruování paralelního komplexu implikací týkajících se tohoto druhého subjektu a způsobů, jak o něm komunikovat v daném sociálním kontextu. Metafory jsou tak nedílnou součástí společenského a kulturního prostředí.

2.Teorie konceptuální metafory

Tato teorie chápe metaforu jako mechanismus fungující nejen na povrchové rovině jazyka, nýbrž na hlubší úrovni konceptualizace významů.

Představme si nejprve jednotlivé živly (oheň, vodu, zemi a vzduch) v jejich fyzikálních podobách, uvědomme si své zkušenosti s nimi, s jejich statikou a dynamikou, uvědomme si veškeré atributy, které jsou s nimi spojované na fyzikální rovině. A nyní přenesme tuto komplexní představu na osobnost lidského jedince. Uvědomme si, jaké je typické chování a prožívání člověka-ohně, člověka-vody atd.

To, co jsme zde provedli explicitně podle instrukce, probíhá většinou spíše jako ne zcela uvědomovaný vnitřní proces. Tento proces je základem metaforické projekce pojmové struktury z oblasti konkrétní zkušenosti do oblasti abstraktní, zde z oblasti živlů do oblasti osobnosti. Jak již bylo zmíněno v úvodu dizertační práce, lidé se silně shodují na mnoha klíčových charakteristikách přisuzovaných jednotlivým živlům metaforicky na rovině popisu osobnosti. Tyto přisuzované charakteristiky většinou odpovídají významům živlů, jak je nalezneme v oblasti filozofie, symboliky i jazyka. Podívejme se nyní podrobněji na teorii konceptuální metafory, její filozofické pozadí, základní pojmy a principy.

2.1.Objektivismus versus experiencialismus

Autoři pohybující se na poli konceptuální metafory vymezují svůj přístup většinou jako tzv. experiencialismus, který je jakýmsi protipólem tzv. objektivismu.

Objektivismus (příloha 8) nebývá chápán jako jedna jediná škola, nýbrž jako široce uplatňovaný způsob uvažování o světě vnějším a vnitřním. Tento přístup se objevuje nejen ve vědě, nýbrž také v mnohých oblastech každodenního uvažování. Klíčovým postojem uplatňovaným v objektivismu je předpoklad pevně dané reality, která já nezávislá na mysli, s arbitrárními symboly, které získávají význam přímým mapováním této reality (Johnson,

1987). Realita je objektivní tím, že její význam je zřejmý a pevně daný bez ohledu na mysl pozorovatele, který jej zachycuje pomocí symbolů a znaků. Uvažování potom znamená manipulaci s těmito symboly, která je určená pravidly a díky níž získáme objektivní poznání. Struktura racionality je v základě propoziční povahy. Z výše zmíněného plyne implicitní předpoklad pozice, z které můžeme pohlížet na poznání způsobem přesahujícím lidská omezení. Takové poznání je potom univerzálně platné. Předpokládá se objektivní vztah jazyka k realitě nezávislé na mysli. Jádrem racionality je formální logika, oddělená od tělové roviny, uplatňující čistě abstraktní logické vztahy, s operacemi nezávislými na subjektivních procesech. Materiál, o kterém se uvažuje, neovlivňuje strukturu racionality jako takové. Racionalita je autonomní, vždy a všude, nehledě na usuzující osobu. Objektivistické rozštěpení mysli a těla můžeme vystopovat již u Descarta. U něj se setkáváme s racionalitou oddělenou od těla, s univerzální matematikou. Dodejme ještě, že význam podle objektivismu je obsažen v pojmech (chápaných jako sdílené obecné struktury) a nikoli v imaginativních strukturách (chápaných jako příliš osobní, idiosynkratické).

Experiencialismus (příloha 9) stojí v opozici k objektivistickému přístupu. Zdůrazňuje v poznávání vliv osobní a tělové zkušenosti, imaginativních struktur a především vliv metafory a principy metaforické projekce. Základní postoje představuje to, že pravda je vždy relativní vzhledem k pojmovému systému, který je z velké části vymezen metaforou (Lakoff, Johnson, 2002). Metaforické vymezení toho, co považujeme za pravdu a/nebo realitu je tedy v zásadním vztahu k nám jako k subjektu prožívání této reality. Význam podle experiencialistů není jen pojmově propoziční povahy, nýbrž také zásadně nepropoziční. Význam v přirozeném jazyce začíná právě na úrovni figurativních, multivalenčních vzorců. Vzorce a jejich propojení jsou ztělesněná. Tyto vzorce jsou provázané s propozičními obsahy, avšak nelze je na ně (na propozice) redukovat. Takže propoziční význam je umožňován komplexní sítí nepropozičních schematických struktur vynořujících se

z tělových zkušeností. Naše porozumění je tělově, kulturně, lingvisticky a historicky situované v a vůči našemu světu.

2.2.Ztělesněná mysl [4]

Důležitým experiencialistickým předpokladem konceptuální metafory je předpoklad ztělesněné mysli. Ztělesněnou myslí se začala zabývat až 2.generace kognitivních věd, která uznává silnou závislost pojmů a uvažování na těle. Uznává také centrálnost, kterou pro konceptualizaci a usuzování mají imaginativní procesy, zejména metafory, představivost, metonymie, prototypy, rámce, mentální prostory a radiální kategorie (viz definice v kap. 3.2.1.).

Je to právě kognitivní věda, která přinesla poznatky o tom, že mysl je inherentně ztělesněná, myšlení je z většiny nevědomé a že abstraktní pojmy jsou převážně metaforické (Lakoff, Johnson, 1999). Rozum v pojetí experiencialismu, jak se zdá, není instancí oddělenou od těla. Je evoluční, tzn. postavený na percepčních a motorických inferencích, které jsou přítomny i u zvířat, tedy jde o určité kontinuum vývoje od zvířat k člověku. Není universální v transcendentním smyslu (tj. není součástí struktury vesmíru), nýbrž je to kapacita sdílená pouze univerzálně všemi lidskými bytostmi. Tato univerzalita plyne právě z jeho ztělesněnosti. Jeho procesy neprobíhají zcela vědomě, nýbrž většinou nevědomě. Není čistě skutečný, doslovný, ale z většiny metaforický a imaginativní. Není oproštěn od vášní, nýbrž emočně zaangažovaný.

V souvislosti s předchozími tvrzeními o neuvědomovanosti si rozumových procesů, konstruují někteří autoři pojem kognitivního nevědomí. Tím jsou míněny *„…všechny neuvědomované mentální operace spojené s pojmovými systémy, významem, inferencemi a jazykem“* (Lakoff, Johnson, 1999, s.12). Podle tohoto pohledu většina našeho myšlení probíhá nevědomě, operujícího příliš rychle než aby bylo zaměřeno, a tudíž pod hladinou kognitivního uvědomování.

---

[4] V anglickém originále se píše o ***embodied*** *(mind).* Používám zde jako český ekvivalent pojem *ztělesněná (mysl)* a další odvozeniny tohoto slova dle kontextu (např. *tělově* nebo *tělesně zakotvená)*. Tento překlad převažuje také v českých textech na dané téma. Bylo by jistě možné najít i jiný český ekvivalent, např. *vtělená*, který však může evokovat jiné pojmy (např. filozofický pojem *převtělování*).

Ztělesněnost naší mysli můžeme chápat doslova jako provázanost lidské mysli s mozkem jako neurálním substrátem, který je nervově propojen s celým tělem, jehož prostřednictvím interagujeme s prostředím. Ze souhry a propojení těla – mozku – prostředí vzniká v nás jakási neuvědomovaná základna pro naše každodenní vnímání toho, co je reálné. Podle výzkumů Gradyho (1997) jsou tzv. primární metafory přímo zakotvené v naší každodenní zkušenosti, která spojuje naše senzomotorické zkušenosti s oblastí subjektivních úsudků. Z nich potom povstávají komplexní metafory. Např. metafora *láska je teplo* pochází z našich nejranějších zážitků spojení lásky a tělesného tepla v objetí.

V 90.letech se začala hypotéza ztělesněné mysli opírat o výsledky počítačového modelování z oblasti neurověd. Byla zformulována neurální teorie metafory (Narayanan, 1997). Ta ukazuje na to, že neurální struktury fungující při percepci nebo tělesných pohybech jsou zapojované také při imaginaci, konceptualizaci a uvažování. Toto propojení (v angl. orig. enactment) se děje v reálném čase. Pojmy jsou chápané jako neurální informační struktury nazývané neurální parametrizace. Konceptuální metafory na neurální úrovni spojují parametrizace zdrojové oblasti s parametrizacemi cílové oblasti, mezi kterými dochází k tzv. mapování[5] (viz kap. 2.4.).

Lakoff a Johnson (1999) se o tyto výsledky opírají, když hovoří o ztělesněném konceptu jako o neurální struktuře, která je vlastně částí senzomotorického systému našeho mozku, resp. je využívá. Mnoho pojmových inferencí je tedy vlastně také senzomotorickými inferencemi. Pojmy jsou potom chápány jako neurální struktury, které nám umožňují mentálně charakterizovat naše kategorie a uvažovat o nich.

Kdykoliv oblast subjektivní zkušenosti nebo usuzování je spoluaktivovaná pravidelně se senzomotorickou oblastí, vzniknou trvalé synaptické spoje mezi nimi. Tyto zkušenosti nabývá přirozeně každý člověk během svého raného, předpojmového vývoje. Např. orientační (primární)

[5]Pojem ***mapping***, tj. mapování pochází z neurověd. Původně představoval výsledek procesu neuronální projekce z neuronů přiléhajích k retině do neuronů přiléhajících k primárnímu vizuálnímu kortexu. Neurony aktivní ve vizuálním kortexu tak vytvářely mapu retinálního obrazu. V případě ztělesněné mysli a konceptuální metafory mapování vyjadřuje fyzické neurální spojení mezi neurálními shluky, tj. mezi nody v různých částech těla na jedné straně a nody v motorickém kortexu.

metafora *více je nahoře, méně je dole* je přímo spojena se senzomotorickými tělovými zkušenostmi. Člověk smyslově a manipulačně opakovaně zažil, že když je něčeho více, tak to dosahuje výše (např. voda ve sklenici, hromada kamení). Orientační metafory jsou součástí kognitivního nevědomí a kombinují se dále do složitějších metafor. Tato a podobná propojení se dějí opakovaně a neuvědomovaně. Pro inference z nich vyplývající máme jakýsi cit, dokážeme prožívat jejich správnost či pravdivost.

2.3.Vymezení metafory

Tato kapitola si klade za cíl poskytnout pouze několik užitečných vymezení jevu, kterému říkáme metafora. Nejde tedy o vyčerpávající výčet definic, ani o konstruování komplexní taxonomie metafor. Chceme jen krátce ukázat na možnost rozdělit definice na dvě skupiny, kde na jedné straně stojí metafora jako figura jazyka a na straně druhé metafora jako figura myšlení. Kromě toho bychom mohli rozdělit definice metafory podle zástupné teorie, interakční teorie, teorie relevance nebo na mrtvé a živé metafory atd. (Goatly, 1998). Kapitola směřuje především k praktickému vymezení metafory tak, jak je chápaná v této práci, tj. jako figura myšlení. Přičemž si uvědomujeme, že není jen jedna správná definice. Důležité je spíše, jaké aspekty chceme svou definicí vyzdvihnout za důležité.

Do první skupiny definic **metafory jako figury jazyka** patří především tradiční aristotelovské pojetí. Metafora bývá chápána jako výjimka z běžného, doslovného užívání jazyka. Předpokládá se v něm, že metafora je především záležitostí jazyka a nikoli myšlení a že je výrazem jazykové invence a tudíž běžná vyjádření jsou doslovná. V Aristotelově (1993) pojetí jde o přenesené pojmenování na základě podobnosti, o metaforickou substituci (pro jednu věc si vypůjčím jméno jiné věci), kterou lze kdykoli převést zpět. Jde o vytvoření ozdoby, jež má dodat řeči na působivosti. Metafora je tedy v tomto pojetí výjimečný a vzácný jev, odlišný od běžného používání jazyka.

Další vymezení spadající do této skupiny je chápání metafory jako sémantické inovace (Ricoeur, 2003). Nejde tedy jen o pojmenování, nýbrž o

vzájemné působení slov v rámci určitého syntaktického celku směrem ke smysluplnosti celého metaforického tvrzení, které by na doslovné rovině nedávalo smysl.

Potom máme druhou skupinu definic, které se vztahují k **metafoře jako k figuře myšlení**. U Blacka (1962) se setkáváme s pojetím metafory jako kognitivní operace, jež nám umožňuje poznávat jeden předmět, nahlížíme-li na něj skrze předmět jiný. Metafora zdůrazňuje, potlačuje a organizuje rysy hlavního předmětu (implikuje výpovědi o něm), které se běžně používají o předmětu vedlejším. Tato operace vyžaduje souběžné vědomí o obou předmětech, neredukovatelné na pouhé jejich porovnávání.

Schön (1979) zavedl pojem generativní metafora, kterým chtěl zdůraznit, že metafora přenáší rámce a perspektivy z jedné oblasti zkušeností do jiné. Vidíme něco jako něco jiného (seeing-as). Těmito metaforami myslíme. Např. v sociální politice konstruujeme sociální realitu skrze pojmenovávání a zarámovávání. V případě konfliktu velice často jde o konflikt rámců a nikoli o konflikt faktů. Tzn. pro každý rámec si člověk vybírá jiná fakta ze stejného příběhu a v důsledku toho si restrukturuje rámec.

Pro tuto práci se budeme opírat o pojetí, které metaforu definuje jako „*…pervazivní způsob porozumění, kterým projikujeme vzorce z jedné oblasti zkušenosti, abychom strukturovali jinou, odlišnou oblast*“ (Johnson, 1987, s. xiv). Podstatou metafory je tedy chápání a prožívání jednoho druhu věci z hlediska jiné věci. Metafora s přízviskem **konceptuální** zde tedy není nahlížena jako pouhý jazykový fenomén, nýbrž jako mechanismus ovlivňující zásadně naše uvažování a chápání pojmů. Metaforami myslíme a žijeme. Metafory prostupují každodenní život, pronikají do jazyka, myšlení i činnosti. Pohybujeme se pojmově a tedy i myšlenkově v prostoru, který si jimi vymezujeme. Pojmový systém, kterým myslíme, je z velké části metaforické povahy. Pojmy strukturují vše, co vnímáme, jak se pohybujeme ve světě, jaké vztahy vytváříme. Žijeme-li však určitými metaforami, máme sklon je za metafory vůbec nepovažovat, protože v naší kultuře nemáme často jiný koncept k uchopení daných významů. Jedním ze způsobů, jak tyto

neuvědomované postupy zjistit, je pozorování jazyka, jelikož pro komunikaci používáme stejný pojmový systém jako při myšlení a činnosti. Metaforicko-lingvistické výrazy, které vznikají na základě propojení dvou domén, jsou derivátem pojmové metafory.

Jednotlivé metafory existují v jakýchsi systematizovaných a vzájemně provázaných celcích. Existuje také mnoho specifických, izolovaných metafor. Ty však nejsou v interakci s ostatními metaforami a tudíž jimi nežijeme. Abstraktní pojem bývá většinou určen dvěma a více vzájemně koherentními metaforami, kombinací strukturní a orientační metafory, průnikem jejich důsledků. V mnoha případech lze jeden pojem strukturovat různými i vzájemně se vylučujícími metaforami. Jejich výběr záleží vždy na účelu prezentování pojmu.

2.4.Principy funkce metafory

Konceptuální metafora funguje na principu **metaforické projekce**. Vzorce z roviny fyzické (resp. tělesné) zkušenosti používáme pro organizaci a porozumění abstraktnější rovině. Jinými slovy tyto zkušenosti, z nich pramenící ztělesněné a prožívané významové a smysluplné vzorce a jejich konceptualizaci používáme jako **zdrojovou oblast**. Tuto projikujeme a jejím prostřednictvím **mapujeme cílovou**, abstraktnější oblast. Metaforickou projekci si však většinou neuvědomujeme. Dvě domény jsou tedy systematicky propojené. Pocházejí z různých vzdálených konceptuálních (a mozkových) oblastí. Jsou navzájem propojené skrze souvztažné zkušenosti[6] nebo strukturní podobnosti.

Pojmové metafory se tedy skládají ze zdrojové a cílové oblasti, metaforického základu, který je propojuje, a z propojených neurálních struktur mezi oběma doménami. Když jsou prvky zdrojové domény mapovány do cílové domény, mapování se účastní jen určité aspekty. Jedna zdrojová oblast

[6] V anglických originálech se píše o tzv. ***experiential correlation*** nebo také *correlated experience.* V češtině implikuje slovo *correlation* především matematicko statistické operace. Z tohoto důvodu používám jiné české ekvivalenty, než by bylo slovo *korelující* a jeho odvozeniny. Jako nejvýstižnější se jeví překlad slovem *souvztažné*, *vzájemně propojené* atd.

se může vztahovat k několika cílovým, jedna cílová může být spojena s více zdrojovými. Jak bylo řečeno dříve (kap. 2.2.) na neurální úrovni dochází ke koaktivaci neuronů obou oblastí, přičemž zdrojová oblast je lokalizovaná převážně v senzomotorické kůře, cílová ve vyšších kortikálních oblastech.

Mnoho pojmových metafor se významně uskutečňuje v sociokulturní realitě, metafory často definují kulturní modely. **Sociokulturní kontext** se projevuje v tom, že kromě schematických struktur pocházejících z naší tělové zkušenosti mnohdy používáme již existující a sdílené metaforické projekce. Ty pramení z folkových modelů, jež naše kultura poskytuje pro různé aspekty reality. Naše kultura nám pomáhá interpretovat a kodifikovat mnohé z našich cítěných vzorců[7] (Johnson, 1987).

Také porozumění kulturním symbolům velmi závisí na konceptuálních metaforách. Symbol evokuje určitý nemetaforický rámec jako zdrojovou oblast, která se konvenčně pojí s určitou cílovou oblastí. Metafory se mohou „uskutečnit" na úrovni sociální reality, např. ve formě ideologie nebo politického přerámování. Z metafor plynou tedy nelingvistické realizace (sociofyzické praktiky, kulturní modely), které spolu sdílíme jako základní porozumění.

Jako příklad si vezměme příklad metafory války: *spor/argumentace je válka* (Lakoff, Johnson 2002). K popisu sporu/argumentace používáme slovník stejný jako pro popis války a tím pádem si ho také jako válku vymezujeme a prožíváme. Co by se však stalo s naším pojetím sporu/argumentace, pokud bychom si ho metaforicky uchopili jako *tanec*?

Metafora obsahuje prekonceptuální struktury pocházející z manipulace s objekty od našeho narození. Jde o opakované vzorce, které dávají naší fyzické zkušenosti koherentní, smysluplnou strukturu na prekonceptuální rovině. Pro některé tyto vzorce se naučíme názvy a můžeme o nich diskutovat na abstraktní rovině. Metafora může sloužit jako nástroj porozumění pojmu jedině díky své zkušenostní bázi (Lakoff, Johnson, 2002). Právě tato zkušenostní báze chybí čistě intelektuálním (abstraktním) pojmům.

[7] V anglickém originále se píše o ***felt patterns***, což můžeme přeložit jako *prožívané vzorce*.

Konceptualizujeme to, co je méně jasně vyhraněno na základě toho, co je vyhraněno jasněji, tedy nefyzikální jevy (myšlenky, city, čas) na základě fyzikálních jevů. Metafora obsahuje smysl pro význam a jeho vnímání (sense of the meaning), jinými slovy prožívané vzorce.

Jiný příklad ukazuje metafora *čas jsou peníze* (Lakoff, Johnson, 2002). Čas zde vystupuje jako omezený zdroj, cenné zboží, peníze (to jsou právě metaforické pojmy) a podle tohoto chápání s ním také nakládáme. Důležité je vědět, že tento způsob konceptualizace času není z hlediska univerzality lidské existence nutný. Je pouze typický pro naši industrializovanou společnost.

2.5.Druhy konceptuálních metafor

Strukturní metafora poskytuje strukturu oblasti zdrojové do oblasti cílové, jak bylo řečeno u výše zmíněných příkladů. Zde se dotýkáme podstatné stránky funkce metafor. Metaforicky strukturované skutečnosti přirozeně zakrývají jiné aspekty, které pak vlastně pro nás v takto uchopené realitě neexistují, nezachycují část naší zkušenosti a nemají v důsledku pro nás takovou významovou váhu. Tyto aspekty bývají nekonzistentní vzhledem k metafoře (např. kooperativní aspekty sporu). Jedná se tedy o strukturní metaforu, kdy jeden pojem je chápán na základě druhého, avšak část jeho významu zůstává metaforicky nestrukturována. Příkladem takové strukturní metafory je metafora *teorie je budova*. Použijeme jen něco (základy, konstrukci), ale jiné části nepoužijeme (střecha, schodiště). Nebo metafora *potrubí*, podle které myšlenky jsou objekty, jazykové výrazy jsou nádoby, komunikace je posílání. Podle této metafory předpokládáme, že slova a věty mají významy samy o sobě bez závislosti na kontextu a posluchači, významy existují nezávisle na lidech a kontextech.

Jiným druhem metafory je **orientační metafora**, která organizuje celý systém pojmů. Dává pojmu prostorovou orientaci, která je odvozena z fungování našich těl ve fyzikálním prostředí. Jejím příkladem je např. metafora *šťastný je umístěn nahoře* (nálada se mi zvedla), *smutný je dole* (pokleslá nálada). Toto určení a jemu podobné je podle Lakoffa a Johnsona

(2002) založeno na fyzické a kulturní zkušenosti. Skleslý postoj doprovází smutek, pozitivní citový stav lze pozorovat spíše při vztyčeném postoji. Jiným příkladem je *vědomý – nahoře, nevědomý – dole* (zvednout se z dřímot, ponořit se do spánku, vleže se spí, vestoje se bdí). Nebo *zdraví a život je nahoře, nemoc a smrt je dole* (být na vrcholu zdraví, vstát z mrtvých, upadnout do nemoci). Mezi různými prostorově orientovanými metaforami je celková vnější systematičnost, např.: nahoře je dobrý, šťastný, zdravý, živý atd. a naopak.

Jak vidíme, vychází se zde z **normativně pojatého člověka**, jakéhosi (proto)typického člena naší kultury, který tvoří pojmový referenční bod. Normativní člověk se vyznačuje vzpřímeným postojem, pohledem a pohybem kupředu, vykonává činnost, považuje se spíše za dobrého, je zde a teď atd. Můžeme zde nalézt silný vliv sociokulturního kontextu euroamerické společnosti, ve které se pohybujeme.

Posledním druhem konceptuální metafory je **metafora ontologická**. Ačkoli není středem našeho zájmu, v krátkosti si ji vymezíme vůči předchozím dvěma typům. Zatímco strukturní metafora umožňuje přenos struktury z jedné oblasti do druhé a orientační metafora poskytuje koherenci mezi různými metaforami nebo pojmy, ontologická metafora stručně řečeno poskytuje existenční status cílové oblasti. Umožňuje nám mluvit a uvažovat o našich zážitcích postrádajících jasné vymezení jako o diskrétních substancích a entitách ohraničených svým povrchem. Tím pádem se k nim můžeme vztahovat, kategorizovat je, seskupovat, kvantifikovat, tzn. uvažovat o nich. Mohli bychom říci, že jsou nejméně postřehnutelné. Pokud chceme hovořit např. o zážitku se vzestupem cen, potřebujeme se na to podívat jako na metaforickou entitu skrze slovo inflace. Potom tedy *inflace je entita* a můžeme mluvit o tom, že snižuje náš standard bydlení, tlačí nás do kouta, můžeme ji kvantifikovat atd.

Pojmu metafora se svou funkcí velice blíží pojem **metonymie**. Avšak zatímco u metafory dochází k mapování mezi dvěma různými doménami (konkrétní a abstraktní), v případě metonymie se mapování odehrává uvnitř té

samé domény (Kövecses, 2006). Metonymie používá jeden konceptuální prvek domény pro přístup k jinému konceptuálnímu prvku stejné domény. Nejdůležitějšími metonymickými vztahy jsou: část – celek, celek – část, část – část. Stejně jako metafory mají jak kognitivní tak kulturní rozměr a podkládají mnohé způsoby chování. Je to lingvistický i pojmový prostředek.

2.6.Zdroj konceptuální metafory

Jak již bylo řečeno v kapitole o ztělesněné mysli, hlavním zdrojem významu metafor je tělo a jeho interakce s prostředím, tedy oblast konkrétních zkušeností. Metafory jsou získávány běžným fungováním ve světě, pohybováním, vnímáním, manipulací s předměty atd. Mezi konkrétní a abstraktní (subjektivní) oblastí se nevědomě vytvářejí spojení. Díky těmto spojům může abstraktní oblast využívat inferenční struktury a kvalitativní zkušenosti aktivované v senzomotorickém systému, tj. v konkrétní oblasti (Lakoff, Johnson, 1999). Inferenční proces probíhá jednosměrně, ze zdrojové oblasti do cílové.

Hovoříme zde tedy o **předpojmové zkušenosti**, která však může být strukturovaná alespoň dvěma různými způsoby: jako struktura bázové kategorie a jako (kinestetická) obrazově schematická struktura (Lakoff, 2006). Podstatné je, že obě struktury jsou bezprostředně významuplné, protože jsou přímo a opakovaně zakoušeny skrze naši tělesnost a způsob existence našeho těla v určitém prostředí. Obě tak nesou rysy zkušenostního gestaltu.

Bázové kategorie (kategorie základní úrovně) se vztahují k teorii prototypů a kategorizaci. Bývají vymezovány jako předpojmové struktury vzniklé konvergencí našeho gestaltového vnímání celku-částí, senzomotorické aktivity a schopností utvářet bohaté mentální obrazy. Na bázové úrovni se odehrává interakce člověka s prostředím, která je tak zdrojem předpojmové zkušenosti. Lidé na ní nejúspěšněji a nejefektivněji zacházejí s diskontinuitami ve svém přirozeném prostředí. Bázové pojmy předpojmové struktuře odpovídají a jsou jejím prostřednictvím chápány. Bázové pojmy mají mnohem bohatší strukturu než obrazová schémata. Mají povahu gestaltů, tzn. že celek se

zdá být psychologicky základnější než jeho části. Bázový pojem neznamená primitivní pojem, tedy nejde o atomické stavební bloky bez vnitřní struktury. Abstraktní pojmová struktura pak vzniká projekcí bázových kategorií do kategorií vyšších a nižších úrovní. Na bázové úrovni funguje objektivismus jakoby dobře, naše předpojmové struktury fyzické zkušenosti mu dávají intuitivně smysl. Z této úrovně pochází většina argumentů obhajujících objektivismus.

Druhým typem významuplných struktur jsou (kinestetická) **obrazová schémata**. Obrazové schéma je opakující se vzorec, tvar, pravidelnost, která dává řád probíhajícím aktivitám. Vynořuje se jako pro nás smysluplná struktura na úrovni našich tělových pohybů v prostoru, manipulace s objekty a percepční interakce (Johnson, 1987). Vznikají tak předpojmové zkušenostní struktury či vzorce, které pocházejí ze zkušenosti těla v interakci s prostředím. Schémata jsou tedy zdrojem porozumění. Zahrnují však mnoho prekonceptuálních a nepropozičních zkušenostních struktur, které mohou být metaforicky projikovány a dále propozičně propracovány, aby vytvořily síť významů. Tato schémata jsou tedy považována za abstraktní a přesto za analogové (kontinuální a nepropoziční) vzorce s vnitřní strukturou, která je dostatečná pro inferenční procesy. Mají povahu gestaltů, tedy strukturovaných celků s určitou smysluplnou konfigurací danou přímou zkušeností, z této konfigurace plyne jejich základní logika. Obrazová schémata tudíž poskytují naší zkušenosti systém a srozumitelnost, strukturují ji ještě před vznikem pojmů a nezávisle na nich. Hovoří se o nich jako o ztělesněných či tělově zakotvených schématech, kolem nichž mohou být organizovány abstraktnější významy na principu metaforické projekce.

Mezi dalšími důvody, které podpírají zavedení konceptu obrazových schémat, bývá zmiňována existence odpovídajících obrazově schematických pojmů. Dále také existence metafor, které promítají obrazová schémata do abstraktních domén, kde si zachovávají svou základní logiku. A také to, že metafory nejsou arbitrární, nýbrž jsou motivované strukturami těchto schémat, které jsou nerozlučnou součástí každodenní tělesné zkušenosti. To znamená, že

dochází k tzv. strukturní souvztažnosti v naší každodenní zkušenosti. Jde o párování dvou domén motivované zkušeností, což má za následek, že s tím spojená metafora se tak jeví jako přirozená. Logika schématu je projikována do abstraktní domény a umožňuje zde inference.

Bylo již naznačeno, že obrazová schémata se nacházejí někde mezi propozicemi a konkrétními představami. Skládají se z malého počtu prvků a vztahů. Mohou strukturovat takřka nekonečně mnoho vjemů, představ a událostí. Jsou dynamická a aktivně organizující naši zkušenost a porozumění. Tato schémata používáme při konceptualizaci obrovského množství pojmů každodenní zkušenosti na fyzické rovině a metaforicky na rovině abstraktní. Tedy jedno schéma poskytuje základ pro velký počet metafor, zejména orientačních. Existuje celá řada schémat (Johnson, 1987; Lakoff, 2006), např.: *nádoba, část-celek, vazba, centrum-periferie, zdroj-cesta-cíl (nebo jen cesta), ven-dovnitř, nahoře-dole, vpředu-vzadu, lineární posloupnost* atd.

Zkušenost s naším tělem jako 3-dimenzionální nádobou s atributy prostorové ohraničenosti, vnitřních sil a fyzického obsahování, se ukazuje např. ve schématu pro *ven/dovnitř* orientaci. Toto schéma při usuzování metaforicky projikujeme na neživé objekty a nefyzickou rovinu (události, stavy, abstraktní entity). Určuje to náš úhel pohledu, perspektivu uvažování. Např. kategorie často chápeme jako abstraktní nádoby, kde zastávat propoziční význam znamená být uvnitř, zatímco negovat jej znamená být venku, tedy mimo nádobu. Jednotlivá image schémata spolu vzájemně souvisejí, např. schéma pro *nádobu* se schématem *cesty* a schématem pro *rovnováhu* atd.

Z určitého úhlu pohledu je tělo shlukem působících sil (forces) a jejich interakcí. Máme tudíž mnoho zkušeností se zažíváním sil. Schéma pro *sílu* tak obecně zahrnuje interakce, směr, trajektorii, zdroj a cíl, stupeň intenzity, sekvence následků. V konkrétních variacích jde obrazová schémata: *kompulze* (být uváděn do pohybu vnějšími silami), *blokace* (překážka blokující naši sílu, způsobující nové nasměrování), *atrakce* (být přitahován) atd. Můžeme jít v analýze až tak daleko jako Sweetserová (1990). Uvádí jako příklad modální slovesa v anglickém jazyce, jež jsou metaforicky propojená se silovými

schémata na jedné straně a s usuzováním jako činností s propozicemi na straně druhé. *Must* je zde spojeno s kompulzí, *may* s odstraněním překážky, *can* s umožněním nebo oprávněním (prožívané vědomí síly nebo jejího nedostatku k provedení akce).

Jiným příkladem a zároveň základem pro mnoho metaforických projekcí je *schéma cesty* (Johnson, 1987). Toto schéma obsahuje zdroj (začátek), cíl (konec), sekvenci kontinuálních lokací propojujících zdroj a cíl, proces projití všech bodů mezi zdrojem a cílem zakládající směrovost a časovou linii. Takové schéma se uplatňuje např. v metafoře *účely jsou fyzické cíle* nebo *stavy jsou lokace*. Toto schéma je odvozováno od opakované zkušenosti plazícího se dítěte, které fyzicky zažívá naplňování abstraktního záměru dostat se odněkud někam. Právě opakovanou tělovou zkušeností si vytvoříme propojení s abstraktní rovinou Dítě se plazí za nějakým účelem, tělový proces poskytuje detaily pro abstraktní rovinu a pro metaforickou projekci. V důsledku toho se nám propojení a porozumění z něj plynoucí zdá naprosto přirozené, intuitivní, často neuvědomované.

2.7.Výzkum a využití teorie konceptuální metafory

O tom, že teorie konceptuální metafory se dá zcela pragmaticky použít, nás mohou přesvědčit např. pokusy Lakoffa (2002) analyzovat myšlení liberálů a konzervativců na politické scéně v USA. Zabývá se morálním systémem a tzv. selským rozumem (common sense), který každá strana používá v odlišném, avšak kompaktním metaforickém modu jako svou přirozenou základnu pro myšlení a politické rozhodování. Zjistil, že obě strany vycházejí z určitého modelu rodiny, který zakládá jejich morální uvažování a seznam priorit. Zatímco konzervativci používají model *přísného otce*, liberálové preferují model *vyživujícího rodiče*. Tyto odlišnosti se potom projevují při používání stejné metafory *národ jako rodina*.

Konceptuální metafora se však stává také předmětem psychologických výzkumů (některé byly již zmíněny v kap. 2.2.). Allbritton (1992) testoval kognitivní realitu metafory *láska je fyzická síla*. Zjistil, že verbální metaforu

z textu bylo snadnější rozpoznat, pokud samotný kontext čteného příběhu přinášel relevantní konceptuální metaforu. Důležitou roli zde hrálo vytváření metaforických schémat v průběhu čtení textu.

Sweetserová (1990) ukázala, že metafora poskytuje *cesty* pro možné změny významu slova. Zaměřila se přitom na historii vývoje významu daného slova v různých indoevropských jazycích a ukazuje na používání stejné metafory.

McNeill (1992) ukázal, že spontánní nevědomě dělaná gesta doprovázející řeč často vytyčují (naznačují, ukazují) obrazy ze zdrojové oblasti konceptuální metafory. Např. při hovoření o rozhodování se se ukazují gesta vážení, což ukazuje na metaforu *rozhodování je vážení*.

Christopher Johnson (1999) studoval osvojování si jazyka u dětí a zjistil, že se děje ve dvou fázích: splynutí a diferenciace. Ve fázi splynutí je senzomotorická zkušenost mnohokrát spojována s abstraktní, subjektivní oblastí (např. vidění s poznáním) a obě roviny nejsou rozlišovány, splývají, není zde metaforická projekce. Jejich oddělení nastává až ve druhé fázi, kde se již uplatňuje princip metaforické projekce.

Taub (2001) studoval znaky používané ve znakové řeči. Zjistil, že i zde jsou reflektované obvyklé metafory používané v dané kultuře.

Gibbs (1992; 1994) uvažoval o konceptuálních metaforách, resp. o metaforických schématech jako o strukturách dlouhodobé paměti, které jsou nezávislé na jazyce, avšak ovlivňují význam mnoha verbálních metafor. Svůj předpoklad ověřoval na zkoumání porozumění metaforickým idiomům (Nayak, Gibbs, 1990) .

Jako zástupci kritického zkoumání teorie konceptuální metafory se objevují Glucksberg a Keysar (1990; 1993; 1992). Tito autoři naznačili, že příslušná konceptuální metafora musí být kontextově relevantní, aby měla vliv na porozumění. Nelze se přitom spolehnout jen na povrchovou charakteristiku metafory (metaforické vyjádření). Navrhli hypotézu, že porozumění metafoře spočívá ve formulování *ad hoc* kategorie v procesu grupování (proces přisuzování určitých vlastností nosiče určitému tématu).

Teorie konceptuální metafory do jisté míry čerpala také z poznatků teorie mapování struktur (Gentner, 1983; Gentner a Gentnerová; 1983; Gentner, 1988). V rámci této teorie se experimentálně ukázalo, že užití různých analogií ovlivňuje úspěšnost řešení úloh, týkajících se elektrických obvodů. Přijetí určité analogie má vliv na konceptualizaci dané oblasti (analogie generují určité konceptuální inference, tento konceptuální efekt lze predikovat). Inference o určité oblasti se mění podle druhu použité analogie.

3.Kategorizace a teorie prototypů

V kognitivní lingvistice je s teorií konceptuální metafory úzce spjaté téma kategorizace a teorie prototypů. Jak uvidíme, je tato oblast relevantní i pro vymezování principů funkce metafory živlů při popisu člověka. Jelikož kategorizace je vlastně procesem vydělování zkušenosti z jakéhosi kontinua. A stejně je tomu v případě živlů jako kategorií, jimiž systematicky vydělujeme určité části naší zkušenosti.

3.1.Význam kategorizace

Kategorizace je součástí toho, jak zažíváme zkušenost, součástí naší zkušenosti. Kategorizuje každá žijící bytost. Je to součást našeho fungování v tomto světě. Evolučně jsme se vyvinuli spolu s kategorizací, jinak bychom nepřežili. Kategorizace tedy není cílem sama o sobě, nýbrž slouží určitým cílům. Kategorizujeme již na neurální úrovni (buněk je více než vláken vedoucích od nich, informaci je nutné zhustit do kategorie), většinou automaticky a neuvědomovaně (Lakoff, Johnson, 1999). Nemáme ani nemůžeme nad tím mít plnou kontrolu. Způsob kategorizace a konceptualizace ovlivňuje zásadně náš senzomotorický systém, naše tělo. Kategorie věcí ve světě určují, co bereme jako reálné. Naše pojmy určují, jak o těchto kategoriích usuzujeme. Abychom fungovali realisticky, musejí kategorie a pojmy velice dobře fungovat dohromady.

Právě proto, že kategorizace se děje automaticky a neuvědomovaně, nabýváme většinou dojmu, že kategorizujeme věci tak, jak jsou, že věci existují v přirozených druzích, že naše myšlenkové kategorie přirozeně odpovídají druhům věcí ve světě. *„Naše každodenní lidová teorie je objektivistickou lidovou teorií. Vytváříme kognitivní modely světa a máme přirozenou tendenci připisovat kategoriím v těchto modelech skutečnou existenci“* (Lakoff, 2006, s.208). Kategorie však z velké části nejsou kategoriemi věcí, ale kategoriemi abstraktních entit.

3.2.Druhy kategorizací

Můžeme rozlišovat různé druhy kategorizace, např. klasickou, exemplární a prototypickou.

Klasický, aristotelovský přístup ke kategorizaci znamená, že všichni členové sdílejí stejné znaky a to drží kategorii pohromadě. Všichni členové mají stejný status, kategorie mají ostré a pevné hranice. Známým způsobem, jak tento způsob zkoumat, je např. analýza komponent. Tj. pojem se skládá z komponent, sémantických rysů, nezbytných a zároveň dostatečných pro utvoření jeho významu, jedná se o podstatné a nikoli okrajové rysy, často s použitím opozičních sémantických rysů (Kövecses, 2006). Z hlediska metaforického se takto kategorizuje na základě prostorové metafory *kategorie jsou nádoby*, s orientací vně/uvnitř, s ohraničením, s komplexním hierarchickým systémem, přičemž některé kategorie se nacházejí uvnitř jiných.

Wittgenstein (1953) však ukázal na příkladu kategorie *hra*, že klasický pohled mnohdy nefunguje. Kategorie tohoto typu drží pohromadě díky vztahům na základě rodinné podobnosti mezi různými členy. Někteří členové jsou upřednostňováni jako lepší příklad kategorie, jiní jsou příkladem horším. Hranice kategorie se navíc mohou pružně měnit přidáním nových či odebráním stávajících členů. A tak vzniklo další pojetí kategorií a sice **kategorie založené na exemplárních modelech** (Kövecses, 2006). Tyto jsou tvořeny specifickými exemplárními vzpomínkami, vzpomínkami na specifické příklady kategorie. Nejde tedy o generalizaci, nýbrž o volnou sbírku příkladů dané kategorie, které jsou asociovány s názvem kategorie. Příslušnost do kategorie se váže na podobnost s exemplárními příklady.

Experimenty ukázaly, že kategorie lidí jsou tvořeny exemplárně i prototypicky. Třetí způsob kategorie proto vyplývá z tzv. **teorie prototypů**. Té nyní věnujeme více prostoru. Teorií prototypů se experimentálně začala zabývat Roschová (1978). Opírala se o dva principy týkající se kategorizace: kognitivní ekonomie a vnímané struktury světa.

Princip *kognitivní ekonomie* znamená získávat z kategorií maximum informací o prostředí při zachování minimálního počtu zdrojů. Prakticky

nekonečný počet rozdílů mezi podněty tak snížíme na behaviorálně a kognitivně použitelné proporce.

Druhý princip se týká *vnímané struktury světa*. Kombinace toho, co vnímáme jako atributy reálných objektů, se nevyskytují izolovaně. Některé páry, trojice atd. se poměrně pravděpodobně *spolu-vyskytují* v kombinaci s určitými atributy častěji nebo zřídka, s některými však vůbec ne. To se blíží výše zmíněným souvztažným zkušenostním strukturám. Vnímané atributy jsou samozřejmě druhově odlišné. Pes díky svému čichu a odlišnému tělu (motorická interakce s objekty) bude mít jinak strukturovaný svět než člověk. Zároveň to, které atributy budou vnímány, závisí na funkcionálních potřebách daného poznávajícího subjektu v interakci s prostředím fyzikálním i sociálním. U člověka navíc hraje roli systém kategorií existujících již v dané kultuře.

3.2.1.Horizontální dimenze

Na samotné kategorie lze nahlížet ve dvou dimenzích: horizontální a vertikální. **Horizontální dimenze** představuje ohraničení kategorií na stejné úrovni zahrnování, tj. její internální strukturu. Většina kategorií nemá jasné hranice, a proto musíme uvažovat spíše než v dimenzích hranic v dimenzích jasných případů. Uplatňuje se zde tedy **definice prototypem** nebo prototypickými případy, které obsahují nejreprezentativnější atributy kategorie této a nejméně z atributů jiné kategorie. Roschová tedy nejprve chápala prototyp spíše jako **nejjasnější případ dané kategorie**. Operacionalizovala jej tím, jak lidé posuzují daný objekt jako dobrého člena kategorie, což ukazuje na jeho stupeň prototypičnosti. Lidé se shodovali na prototypičnosti, i když jinak měli jiné názory na hranice dané kategorie. Prototypičtí členové kategorie reprezentují průměr atributů jako je váha, velikost atd., umocňují stejnost a podobnost typickou pro členy dané kategorie.

Za důkazy podporující teorii prototypů bylo považováno několik experimentálních poznatků, které zde nyní uvedeme (Roschová, 1978). Pro určení členství v kategorii u více prototypických členů byl potřeba kratší reakční čas. Děti se učí členství v kategorii nejdříve u prototypických členů.

Prototypičtí členové byli jmenováni jako první a nejčetněji. Dalšími důkazy jsou přímý odhad, jak dobrým příkladem kategorie je daný příklad (Kövecses, 2006). Některé byly stabilně lepšími. Zde lze však předpokládat jazykovou a kulturní variabilitu. A dále také priming[8], kde předexpozice např. slova *ovoce* urychlilo následnou reakci, zda *jablko* je *ovoce*, zatímco u méně centrálních členů byl čas pomalejší. Opět se zde projevovala kulturní variabilita (jinde jsou např. *datle* centrálnější).

Poslední argument se týká přirozeného jazyka, v kterém se uplatňuje mechanismus gradientu. Obecnější pojem bývá ve větě nahrazen z podřazené kategorie spíše pojmem s vysokým stupněm prototypičnosti. Jazykové ploty (hedges), tj. slova jako *téměř*, *zcela* atd., jsou kvalifikujícími termíny ohledně členství objektu v kategorii a sice podle stupně jeho prototypičnosti. Mnohé kategorie tak mají neostré hranice (fuzzy množiny)[9] a členství v nich je stupňující se. Nutno podotknout, že prototypově organizované kategorie lze aplikovat zejména na každodenní pojmy, významy slov, jazykové pojmy.

Barsalou (1983) chápe prototyp jako jednotlivou, centralizovanou, kategoriální reprezentaci, která vzniká abstrahováním reprezentativních vlastností určitých příkladů kategorie a jejich integrací do abstraktního prototypu kategorie. V pokusech s ad hoc a za pochodu tvořenými kategoriemi se ukazuje, že zde prototypy vznikaly podle cíle nebo účelu kategorie. Mnozí výzkumníci tak začali brát prototypy ne jako preexistující, nýbrž jako variabilní struktury tvořené on-line (tedy v reálném čase) v kontextu daném cílem situace.

Ačkoli prototyp byl a je mnohdy chápán ve smyslu určitého centrálního člena dané kategorie, Roschová se po mnohých letech přiklonila k pojetí jinému. Prototyp je podle ní jen **vhodná gramatická fikce**. Není to nějaká

[8] **Priming** se nazývá experimentální procedura zkoumání implicitních psychických struktur (často v rámci paměťových a inferenčních procesů). Jedná se o expozici podnětu v tak krátkém čase, že subjekt jej nedokáže vědomě zpracovat. Na následném podnětu, který je již prezentován dostečně dlouho, aby jej subjekt mohl vědomě zpracovat, je zkoumáno, jaký efekt měl primingový podnět na reakci subjektu.

[9] **Teorie fuzzy množin** pochází z matematiky a vztahuje se k fuzzy logice. Ve fuzzy logice je pravdivost výroku hodnocena stupněm příslušnosti (indexem vágnosti) k množinám v intervalu 0 až 1. Umožňuje tedy vyjádřit také částečnou příslušnost do určité množiny. Na rozdíl od výrokové a predikátové logiky, kde jsou ohodnocovány buď jako pravdivé, nebo nepravdivé, tj. jako 0, nebo 1.

entita. Ve skutečnosti se v kategoriích přirozeného jazyka vztahujeme pouze ke stupni prototypičnosti určitého pojmu. Prototypy tedy neodrážejí přímo strukturu kategorií a nepředstavují (mentální) reprezentace kategorií, ani nevytvářejí nějaký model zpracování informací, zobrazení nebo učení. Na druhé straně existují souběžně i jiná pojetí, např. pojetí prototypu jako neurální struktury, která nám dovoluje dělat určitý druh inferenčních nebo imaginativních úkolů vztahujících se k dané kategorii (Lakoff, Johnson, 1999).

Jiným pohledem na prototypy je následující pohled. Prototypy jsou podle Lakoffa (2006) povrchové jevy a mohou být výsledkem mnoha faktorů. Prototypové jevy podle něj vycházejí z tzv. **(idealizovaných) kognitivních modelů** (IKM), které je možné chápat jako *teorie* některých oblastí zkušeností nebo také jako mentální prostory[10] (Fauconnier, 1985). Struktura IKM obsahuje propoziční struktury jako jsou např. rámce[11] (Fillmore, 1982). Dále obsahuje obrazově schematické struktury, metaforické a metonymické vazby. IKM jsou ztělesněné, a to buď přímo díky spojení se zkušeností, nebo nepřímo skrze systematické vazby na ztělesněné pojmy podložené zkušeností. Ztělesněný tak znamená, že vlastnosti pojmu jsou spjaty s tělesnými nebo společenskými zkušenostmi a ztělesnění zakládá mezi kognitivními procesy a zkušeností vazbu (více viz dříve v kap. 2.2. Ztělesněná mysl).

Ačkoli se může zdát toto pojetí poněkud komplikované a snad i zbytečné, přináší něco nového. To se vztahuje k otázce zmíněného stupňového členství v kategorii. Např. IKM *starého mládence* odpovídá našim vědomostem o světě v různém stupni (dobře, trochu, vůbec ne apod.), ale sám model není založen na stupňujícím členství, nýbrž na ano/ne členství. IKM charakterizuje reprezentativní staré mládence, tedy opírá se o jakýsi **ideál**. Běžně se několik

[10] **Mentální prostory**, kterými se zabýval Fauconnier (1985) jsou prostory pro konceptualizaci a myšlení a jsou strukturovány mentálními modely. Reprezentují v naší konceptualizaci jakékoli pevné nebo měnící stavy světa. Týkají se bezprostřední skutečnosti, fiktivních, hypotetických, minulých nebo budoucích situací, abstratních a pojmových oblastí.

[11] Pojmem **rámec** se zabýval např. Fillmore (1982) a chápal jej jako prostředek vymezení významů u těch mentáních reprezentací, které nemohou být zachyceny seznamem atributů – viz dále v textu. Můžeme se setkat i s dalšími pojmy, které se tomuto podobají jako je např. scénář (Schank, Abelson, 1977) nebo schéma (Rumelhart, 1975). Scénářem je myšleno schéma popisující, jakým způsobem je reprezentováno poznání týkající se komplexních sekvencí událostí.

IKM spojí a vytvoří tzv. **svazek** (svazek konvergentních kognitivních modelů). Např. *matka* v sobě kombinuje IKM zrození, genetický, výchovy, manželství a genealogický. Podkategorie (různé druhy matek) jsou definovány konvencí jako variace na centrální případ. Pravidla jejich vymezení jsou definována kulturně a člověk se je musí naučit. Jde vlastně o tzv. **radiální strukturu** (centrální případ a konvenční variace, které není možné predikovat podle obecných pravidel). Jsou chápány vždy ve vztahu k centrálnímu případu na principu metonymie (část – celek).

Další pohled na to, jak je lidská zkušenost koherentně organizována poskytuje pojem *rámec*, který jsme zmínili již dříve v souvislosti s IKM. **Rámec** je obecně řečeno *„…strukturovaná mentální reprezentace pojmové kategorie“* (Kövecses, 2006, s.64). Jde zejména o ty reprezentace, které nemohou být dány jako seznam atributů. Význam je definován rámci, je relativizován vzhledem k rámcům. Rámec poskytuje prostor pro konceptualizaci mentální reprezentace. Např. mentální reprezentace pojmu *pátek* jako *pátého dne v týdnu* je daná rámci *cyklus pohybu slunce* a *sedmidenní kalendářní cyklus*. Rámce se často týkají něčeho, co reálně neexistuje, např. sedmidenní cyklus. To je nazýváno jako idealizovaný kognitivní model. Rámec poskytuje určitou historii, kulturní rámec, perspektivu situace, zaměření se na jeho prvky, schematizovanou či idealizovanou zkušenost (verzi reality). Rámce jsou těsně spojeny s prototypy, definují prototypy pro určité pojmy. Poskytují prostor pro různé odchylky od idealizované definice situace. Jsou to imaginativní prostředky mysli.

Jak jsme viděli, teorie prototypů je poměrně různorodá a propojená s mnohými dalšími pojmy, o jejichž platnosti a potřebnosti bychom mohli jistě déle diskutovat. Když se vrátíme nyní zpět k prototypům, můžeme identifikovat různé **druhy prototypů**, které mají různé využití či funkce (příloha 10). Např. společenský stereotyp představuje model rozšířený v dané kultuře k utváření rychlých úsudků, bez reflektivního myšlení, o celé kategorii, s přesvědčením, že stereotyp je typickým případem. Typický případ nás vede k

úsudku v případě nedostatku informací o kontextu. Ideální případ nám umožňuje hodnotit jiné členy kategorie vůči určitému standardu.

Jednotlivé druhy prototypů vlastně fungují různými způsoby metonymicky (aplikace části na celek v rámci jedné domény). Liší se však i jinak. Např. společenské stereotypy jsou většinou používány vědomě, diskutuje se o nich, naplňují kulturní očekávání, mohou se měnit. Zatímco typické příklady bývají používány podvědomě, automaticky, většinou se nemění, nediskutuje se o nich. A do třetice ideály využívají asymetrie ideálních a neideálních případů a používáme je k soudům o kvalitě a k plánování (Lakoff, 2006).

3.2.2.Vertikální dimenze

Zatímco prototypy se týkaly dimenze horizontální, v **dimenzi vertikální** se budeme zajímat o tzv. **kategorie základní úrovně**. Zmínili jsme se o nich již krátce dříve jako o jednom ze zdrojů předpojmových struktur. Vertikální dimenze představuje úroveň zahrnování (stupeň obecnosti), kde nejvíce pozornosti je věnováno tzv. základní úrovni. Kategorie základní úrovně se nacházejí uprostřed řetězce mezi obecnější a speciálnější kategorií. Objektem základní úrovně je např. *židle*, která má pozici v řetězci, např. kuchyňská židle – *židle* – nábytek. Základní objekty jsou na nejvíce zahrnující úrovni, na které jsou atributy společné pro všechny nebo pro většinu členů kategorie. A zároveň jsou tyto objekty nejvíce diferencovány od jiných kategorií, tj. mají nejméně společných atributů s jinými kategoriemi. Na základní úrovni panuje tedy vysoká podobnost v kategorii (mnoho společných atributů a málo odlišujících atributů). *„Objekty základní úrovně nejlépe zrcadlí souvztažnou strukturu prostředí“* (Roschová, 1978, s.31). Vnímaný svět k nám přichází ve formě informačně bohatých svazků percepčních a funkcionálních atributů, které tvoří přirozené diskontinuity. Základní omezení či předěly v kategorizaci jsou tvořeny právě těmito diskontinuitami.

Roschová (1978) zkoumala konkrétní objekty základní úrovně v těchto oblastech: společné atributy, motorické pohyby, objektivní podobnost tvaru a

identifikovatelnost průměrných tvarů. Ukázalo se, že pokusné osoby dokázaly vyjmenovat nejvíce společných atributů právě pro základní úroveň. U biologických kategorií se však jako základní ukázala být úroveň např. strom spíše než buk (folkové rody). S objekty základní úrovně provádíme typické činnosti neoddělitelné od atributů daného objektu (vývoj myšlení ve spojitosti se senzomotorickou činností), tudíž na základní úrovni bylo jmenováno nejvíce společných motorických sekvencí s objekty. Ohledně podobnosti tvarů se na základní úrovni ukazovalo více překryvů ve tvarech u objektů stejné kategorie. A nakonec nejčastěji byly průměrné tvary identifikovány na základní úrovni. Ve všech čtyřech experimentech se tedy ukázalo, že základní kategorie jsou těmi nejvíce zahrnujícími.

Základní úroveň je tedy nejvyšší úrovní, na které jednotlivá mentální představa může reprezentovat celou kategorii, členové kategorie mají podobně vnímané celkové tvary, osoba používá podobné motorické akce pro interagování s členy kategorie. Na této úrovni je organizována většina našich znalostí.

Objekty mohou být nejprve viděny či rozpoznány jako členové základní kategorie a teprve potom s pomocí dalších procesů jako členové nad- či podřazené kategorie. Základní úroveň je tou první, kterou si děti vytvoří. Také v jazyce dospělých lidí se ukázalo, že nejčastěji jsou používány názvy ze základní úrovně, i když se díváme na obrázek podřazené kategorie a známe jeho speciální název. Tato úroveň kategorizace se týká zejména biologických a fyzických objektů, ale také činností, sociálních interakcí a pojmů, základních emocí.

Právě na této úrovni je objektivistický realismus nejvíce prokazován, jelikož na této úrovni optimálně interagujeme s okolím. Jde však o ztělesněný realismus, zprostředkovaný tělem. Proto se v tomto směru (experiencialistický pohled) hovoří o tzv. **interakčních vlastnostech**, kterými popisujeme kategorie (Kövecses, 2006; Lakoff, 2006). Jsou tedy charakterizovatelné jen skrze interakce lidí, kteří jsou součástí svého prostředí. Zde se dotýkáme něčeho, s čím pracoval Gibson (1977; 1979) ve své teorii vnímání. Rozlišoval

fyzickou skutečnost nezávislou na živých bytostech a prostředí, které je definováno interakcemi těchto bytostí s ním. Nabídky (angl.affordances) jako invarianty prostředí jsou tedy vlastnosti věcí *s ohledem* na pozorovatele. Invarianty jsou pro něj vždy k dispozici, i když je vnímá dle stavu svých potřeb. Jde tedy o ekologický realismus, kde význam je nalézán v interakci lidí s jejich prostředím.

Jak jsme si ukázali v souvislosti s IKM, prototypické členy je někdy možné popsat pomocí svazků, tj. **svazků interakčních vlastností**. Tyto svazky fungují jako gestalty. Tversky a Hemenway (1984) uvažují, proč je většina informací uspořádána na této úrovni. Tvrdí, že vědomosti jsou uspořádány hlavně kolem členění na části a celek. Protože části obvykle korespondují s funkcemi, části určují tvar a jeho vnímání v naší mysli, naše interakce s předměty jsou zprostředkovány částmi. Strukturu části – celek uplatňujeme také u kategorií událostí, jež jsou tedy strukturovány stejně jako kategorie fyzických předmětů.

Kritický pohled reprezentují např. Mandler a kol. (1988; 1991). Kritizují kategorie základní úrovně jako vstupní úroveň pro vznik kategoriální hierarchie u dětí. Děti prý začínají s tzv. **globálními kategoriemi**. Ty jsou obecnější než základní a teprve postupně se diferencují. Jedná se zejména o 2.rok života. Zatímco základní úroveň se týkala vývoje u 3.-5.roku věku. Globální kategorie jsou založené na miniteoriích, které si děti vytvářejí za účelem kategorizace. Vnímané znaky a podobnost objektů zde nehraje takovou roli.

Základní úrovně nejsou samozřejmě univerzální. Závisí velmi na kultuře a na interakční povaze definujících atributů (např. strom je základní kategorií jen u městských populací, u přírodních populací je to nadřazená úroveň). Nicméně jejich funkce je zřejmá a stejná.

4.Teorie folkového modelu

Zkoumáním metafory živlů a tomu, jak jí lidé rozumí, se pohybujeme v oblasti folkové psychologie. Proto jako poslední teoretické východisko pro zkoumání metafory živlů uvedeme folkovou psychologii a její koncept folkového modelu. Jedná se o koncept, který vychází z obecnějšího pojetí mentálních modelů v kognitivní psychologii. V českém prostředí se tomuto tématu velice důkladně věnovala Miluše Sedláková. Výsledky svého syntetického přístupu shrnula především v monografii *Vybrané kapitoly z kognitivní psychologie. Mentální reprezentace a mentální modely* (Sedláková, 2004), z které zejména vycházím.

Folkový model jako druh mentálního modelu

„***Folková psychologie*** *představuje více či méně uspořádaný soubor laických vědomostí o lidské psychice, jejích vlastnostech, psychických procesech a funkcích, jakož i vědomosti o lidském chování, jeho projevech, změnách a druzích*“ (Sedláková, 2004, s.184). Touto definicí jsou ve folkové psychologii akcentovány znalosti a výklad každodenního fungování člověka v jeho životním prostředí. Jedinci tyto znalosti buď přebírají od jiných členů skupiny nebo se sami na jejich vzniku podílejí pozorováním druhých, ale i sebe, zobecňováním postřehů, každodenně se osvědčujících poznatků o lidském prožívání a chování, o vlastnostech osobnosti, o lidské psychice. V rámci folkové psychologie jsou tyto informace předávány ve strukturované podobě, nejčastěji jako folkový model, který se vztahuje k určitému tématu (z oblasti psychiky jde o její vlastnosti, stavy, o chování člověka, o vztahy mezi určitými vlastnostmi chování atd.).

Folkový model je druhem mentálního modelu. **Mentální model** je smíšenou formou mentální reprezentace, strukturním analogem světa. Je zdrojem inferencí, které se řídí mentální logikou (přirozenou logikou) odlišnou od formální logiky. Mentální model je teoretický konstrukt vystihující proměnlivost a procesuálnost reprezentace světa, při zachování určitého jeho invariantu. Neustále se utváří a přetváří během života jedince. Je výsledkem

konstruktivních procesů a tendence vytvářet v procesu reprezentace smysluplné celky. Nese prediktivní a explanační sílu pro porozumění interpersonálnímu chování aj. oblastem. Jako celek je subjektem nezvědomitelný. Proces vzniku a vývoje je svému nositeli také nedostupný. Je ovlivňován jinými mentálními modely, přičemž se uplatňuje mechanismus mapování.

Nejsou totožné s vědeckými modely, nemusí s nimi být v souladu, mohou však obsahovat části slučitelné s vědeckým poznáním. Nejsou úplné v porovnání se svou předlohou (subjektivní výběr informací), něco je opomenuto, něco zvýrazněno, jsou asociovány další obsahy. Jsou součástí dlouhodobé paměti a podléhají jejím zákonitostem. Jejich obsahy jsou často založeny na iracionálním zpracování skutečnosti, někdy i na mýtech. Vytváří se pod vlivem prostých, někdy až naivních i intuitivních znalostí, tušených souvislostí, působením každodenních zkušeností, zprostředkovaných znalostí, sdělovacími prostředky. Jsou to srostlice všech těchto složek. Na jejich obsah má vliv, které prvky jsou uznávané prostředím jedince (rodina, škola, kultura atd.). Odráží se zde kulturně historický kontext a úroveň vývoje jedince.

Laické teorie se opírají o **folkové modely**, které jsou zdrojem inferencí o různých jevech psychické povahy. V rámci individuální psychiky mají folkové modely analogickou funkci jako mentální modely. Avšak v rámci kulturně společenském nabývá folkový model nových funkcí. Poskytuje předpokladovou bázi pro vzájemnou komunikaci a porozumění mezi členy určité sociální skupiny (kultury). Na jeho používání se podílejí členové sociální skupiny. Je tedy sdílenou znalostí. Odráží kulturní kontext.

Základními znaky folkového modelu jsou tyto:

1. Interpretace tvořená na základě folkového modelu je zakoušena jako by platila objektivně, jako by byla faktem světa.
2. Intersubjektivní povaha folkového modelu umožňuje, aby část jeho informace nebyla explicitně vyjádřena. Jde tedy o implicitní informace předpokládané u každého člena skupiny.

3. Folkový model je závislý na slovní zásobě a strukturaci lexika mateřského jazyka. Podílí se totiž na fixaci výsledků myšlenkových operací a je nástrojem kategorizace psychických obsahů a jejich vlastností.
4. Strukturaci obsahu folkového modelu ovlivňují představová, resp. tělová schémata.

Jak jsme již dříve sdělili, folkový model je případem mentálního modelu. Má tutéž pozici v psychice jedince. Avšak ne každý mentální model je případem folkového modelu. Tzn. ne každý mentální model je sdílený členy dané skupiny. Folkové modely jsou brány spíše jako nástroje analýzy kultury. Proto se někdy uvádí také pojem kulturní model, který zdůrazňuje kulturní podmíněnost modelu. Přívlastkem *folkový* je akcentováno to, že jeho nositeli jsou lidé neškolení v daném oboru. Oba pojmy se překrývají. Kulturní modely bývají definovány spíše pomocí představových schémat, která se podílejí na strukturaci jejich obsahů, než v závislosti na formě mentální reprezentace. Folkový model nám neříká nic o správnosti faktické stránky reprezentovaného jevu. Spíše vypovídá o stránce jeho subjektivního chápání jedincem, resp. danou skupinou či kulturou.

Folková psychologie je součástí tzv. common sense (v překl. zdravý nebo selský rozum). Lidé se jí řídí ve svých každodenních situacích. Právě proto se folková psychologie a folkové modely často stávají předmětem vědecké reflexe, jak můžeme číst už v klasické studii *The Psychology of Personal Constructs* (Kelly, 1955). Předmětem studia folkové psychologie jsou zejména implicitní struktury, např. implicitní teorie osobnosti, mysli, každodenní inference, mentální logika, folkový model inteligence atd. Ukazuje se, že ve folkovém modelu má poměrně velký prostor metafora. Např. při studiu paměti se ukázalo, že folkové modely vedou k pojetí paměti jako zásobníku či rezervoáru vzpomínek, ale také k paměti jako procesoru (Baddeley, 1999). Reflexe folkové psychologie zahrnuje studium mentální logiky, která obsahuje i pragmatické inference, mimoracionální, katatymní a empatické postupy.

Folková psychologie používá běžný hovorový, tj. přirozený jazyk. Ten neaspiruje na přesné vymezení termínů, na explicitní vymezení obsahu a rozsahu pojmů. Jazyk folkové psychologie proto není vhodný pro vědecké účely, resp. nemůže nahradit jazyk vědecký. Avšak je vhodný pro vypracování *teorie folkové psychologie*, která bude sloužit vzájemnému porozumění lidí a bude též umožňovat popularizaci výsledků vědeckého bádání. Přirozený jazyk a jeho charakteristiky (slovní zásoba, artikulace významů, slovesné časy atd.) se podílí na výstavbě folkových modelů. V psychologii je běžný jazyk jako zdroj vědeckého jazyka kultivován a ve svém vymezení zpřesňován.

5.ŽIVLY v prostoru teoretických konstruktů

Předchozí kapitoly měly za cíl poskytnout jakousi bázi k teoretickému zarámování metafory živlů a principů jejich funkce při popisu člověka. Vraťme se tedy na začátek a pojďme se pokusit zmíněné pojmy naplnit konkrétní aplikací na téma ŽIVLŮ. Živly můžeme použít jako konstrukt k popisu člověka, jeho chování i prožívání. Vynořují se z naší konkrétní a individuální tělesné zkušenosti. Ale zároveň je jejich význam koncentrován ve velkém množství symbolů, v jazyce a jiných kulturních produktech. Obě tyto roviny nesou rysy gestaltové struktury, komplexního celku, který poskytuje prostor pro inferenční procesy. Setkávají se v jakémsi folkovém modelu v důsledku metaforické projekce obrazového schématu živlů do oblasti osobnostní a psychické. Jednotlivé živly jako kategorie a jejich významy lze studovat v intencích teorie prototypů. Lexikální analýzou můžeme sledovat různé stupně prototypičnosti jednotlivých významů, které lidé živlům přisuzují.

5.1.ŽIVLY jako ztělesněný gestalt

Základní pozice, z které budeme vycházet, je předpoklad tělesnosti. Živly mají základ v našich tělesných zkušenostech, v našich opakovaných interakcích s prostředím, jehož jsou jednotlivé živly běžnou součástí. Předpokládáme, že již během našich prvních let života a dále se utvářely četné předpojmové zkušenosti s nimi, pociťované vzorce či zkušenostní gestalty. Tyto zkušenosti se děly nevyhnutelně a jaksi samozřejmě (nehovořím zde nyní o jakýchkoli traumatech plynoucích z nějakých mimořádných nebo katastrofických událostí), jelikož jsme museli přijít do kontaktu s danými živly (chodit, padat, sedět, dýchat, vnímat vítr, mýt se, koupat se, vnímat slunce, pálení hrnce apod.). V důsledku toho si dokážeme barvitě představit jednotlivé živly a to jaké mají fyzikální atributy. Dovedeme si vybavit jednak různé příklady jednotlivých forem živlů, situací jejich výskytu, ale také velké množství interakčních vlastností. Tedy nejde o nějaké objektivní, vědecky podložené vlastnosti (např. přesné půdní složení, či pochopení plasmatické podstaty ohně apod.). Jedná se o kvality týkající se manipulace s jednotlivými živly a kvality

plynoucí z jejich smyslového vnímání člověkem. Spíše tedy o atributy ve smyslu Gibsonových invariantů. Tyto vlastnosti se vztahují vždy k nám a k našemu tělu a jeho reakcím. A právě naše reakce dodávají těmto vlastnostem pocitové kvality, ony cítěné vzorce poznávání, onu samozřejmost v úsudku o živlech. Stejnorodost těchto vzorců plyne především ze stejnorodosti našich fyzických těl. Dále předpokládáme, že tyto zkušenosti mohou variovat spolu s prostředím jedince, jak přírodním, tak kulturním. Pohybujeme se však stále především v evropském regionu, což doufáme, že poněkud snižuje případnou vyplývající variabilitu. Z toho tedy plyne, že zkušenosti s živly mohou být převážně podobné, a tudíž i dané zkušenostní gestalty mohou generovat podobné významy a inference v rámci metaforického mapování.

5.2.ŽIVLY jako kategorie základní úrovně

Jak už bylo řečeno, kategorie základní úrovně jsou jedním ze zdrojů konceptuální metafory. Mají povahu gestaltové struktury. Pokud bychom na živly takto pohlíželi, mohli bychom v jejich fyzické doméně rozlišit určité stupně abstrakce v následujících řetězcích (tab.1).

Tab.1: Živly jako bazální kategorie

abstraktní úroveň	živly jako přírodní síla	živly jako přírodní síla	živly jako přírodní síla	živly jako přírodní síla
základní úroveň	**oheň**	**voda**	**země**	**vzduch**
specifická úroveň	jiskra, blesk, plamen, požár, slunce, žár, výbuch, magma, hořící, rozpálený či tavící se předmět atd.	pramen, potůček, potok, řeka, vodopád, jezero, tůň, moře, gejzír, jinovatka, sníh, led, pára, mlha, déšť, mžení, povodeň, hladina, kapka, louže, nápoje atd.	půda, písek, kámen, hora, pohoří, propast, poušť, prach, bahno, skála, zával, jeskyně atd.	vánek, vítr, vichřice, nebe, pachy, kouř, dech, plyn, vakuum, dusno atd.

Název abstraktní úrovně by určitě mohl být i jiný. Nicméně na základní úrovni více variací neučiníme. Daný živel si na této úrovni dokážeme konkrétně představit, včetně interakcí s ním. Na této úrovni se nacházejí gestalty s mnoha rovinami významů, které v sobě koncentrují a spojují všechnu různorodost plynoucí ze specifické úrovně. Každý živel máme spojený s bohatými obrazy, smyslovými zkušenostmi, motorickými akcemi, které jsou možné s nimi uskutečnit, ke kterým nás ve smyslu invariantů vybízejí. Jejich variabilita stoupá směrem ke specifické úrovni, avšak jakési významové jádro je zachováno, resp. celek zde stojí nad částmi.

5.3.ŽIVLY jako obrazová schémata

Dalším zdrojem konceptuální metafory jsou obrazová schémata. Mají také povahu zkušenostních gestaltů. Nabízí se zde možnost naplnit konkrétním obsahem obecnější schémata, např. schémata ven/dovnitř, nahoře/dole. Tento způsob budeme sledovat v sekci věnované již konkrétně metafoře.

Můžeme se ale také pokusit zachytit jednotlivé živly jako obrazová schémata vyjmenováním jejich interakčních vlastností. Tím bychom zdůraznili právě ony interakční senzomotorické zkušenosti našeho těla s danými živly. Půjde tedy o jakési komplexní shluky významů z fyzické oblasti, které poskytují materiál k metaforické projekci. Jejich výčet může vypadat následovně.

Země jako fyzikální živel je nosnou půdou pod našima nohama. Poskytuje nám stabilitu, pevnost, orientaci (vyšlapané cestičky), neměnnost, trvalost. Můžeme ji svou činností tvarovat podle svých představ. Země dokáže vzdorovat času, ale ne zcela. Časem se také rozpadne v prach. V protikladu k její stabilitě, trvalosti a nepohnutelnosti stojí zemětřesení, vulkanická činnost, kdy země radikálně přetvoří svůj povrch, pustí ven obrovskou sílu, kterou v sobě hromadila. Země nám poskytuje půdu pro obživu, plody. Má sílu plodit. Její přirozeností je pohybovat se dolů, padat, usazovat se, zejména se nepohybovat. Země má své hranice, okraje, pevný povrch, rozlišující uvnitř a vně. Ze země dobýváme poklady, vzácné suroviny.

Voda jako fyzikální živel postrádá vlastní hranice, které jí poskytuje okolí, styk s ním. Voda je tedy bez konce horizontálně (bezbřehost) a také vertikálně (nekonečné hlubiny), jako by neměla směr a orientaci. Její dynamika má široký rozsah od stojaté tůně, přes líně tekoucí vodu po bystřinu a vodopád. Pod hladinou vznikají spodní proudy, oku neviditelné. Také dokáže měnit formu od ledu až po páru. Hladina poskytuje odraz okolí. Objekty do ní ponořené obklopuje zcela a úplně, přerušuje tak kontakt se světem nad hladinou, nadnáší je, unáší. Pod hladinou se nachází svět ticha, tlumeného světla, izolovaný od pozemského světa. Voda je nestlačitelná a v její mase se skrývá obrovská zásoba kinetické energie, kterou je možné kontinuálně využívat. Voda dokáže omývat nečistoty, odnášet je pryč. Ostré předěly a

hrany zaobluje. Předměty, které pohltila, buď rozpustila, odplavila nebo nechala klesnout na dno, kde vzdorují času, konzervuje je. Voda citlivě reaguje na podněty, i sebemenší předmět vyvolá vlnky na její hladině. Pohybuje se v závislosti na okolí, po nakloněné rovině, změnou teploty vzduchu, vlivem větru, zemětřesení apod.

Vzduch jako fyzikální živel je lidskými smysly nevnímatelný, neviditelný, pokud se nehýbe jako vítr nebo nenese různé pachy. Vzduch je čirý, bezbarvý, bez chuti, těžko uchopitelný, všudypřítomný, do jisté míry stlačitelný, lehký. Představuje nezbytnou podmínku života. Přesto je brán jako něco samozřejmého. Je nositelem informací, zvuku, pachů, vibrací, obrazů (umožňuje vidět skrz). Zabírá široký prostor, sahá do výšek. Dokáže se pohybovat od vánku až po orkán. Jeho pohyb je alespoň v minimální míře neustálý, bývá někdy zcela nevyzpytatelný, podle *neviditelných* (tlakových, prostorových aj.) zákonitostí. Jako by se pohybuje libovolným směrem, do libovolných výšin. Pohyb vzduchu přináší nové kvality – čerstvost, zatuchlost, různé vůně a zápachy.

Oheň jako fyzikální živel se projevuje teplem a světlem. Přitahuje pozornost okolí, vyžaduje palivo pro svou existenci. Plane vždy směrem nahoru. Dokáže se rychle šířit jako požár, ale také pomalu doutnat. Dokáže strávit věci téměř beze zbytku. Jen málo druhů materiálu mu dovede vzdorovat. Oheň v sobě poutá obrovskou energii, s kterou dokáže pronikat věcmi, měnit je, zničit je, přetvářet je, ale také příjemně prohřát okolí, vysušit nepříjemnou vlhkost. Oheň dokáže rychle vzplanout, explodovat a stačí k tomu pouze malinká jiskřička. Je těžké se k němu přiblížit přes jeho žár, natož se ho dotknout. Kdo je příliš blízko, toho popálí, pokud nezachová bezpečný odstup. Oheň je nezbytné držet pod kontrolou, má-li z něho mít okolí trvalejší užitek.

5.4.ŽIVLY jako konceptuální metafora

Výše popsané atributy dokážeme procesem metaforického mapování přenést z konkrétní, fyzické zdrojové roviny do roviny abstraktní, osobnostní, cílové. Pokusíme se nyní načrtnout, jak by mohla vypadat konkrétní realizace takové metaforické projekce v případě orientační a strukturní metafory.

5.4.1.ŽIVLY jako orientační metafora

Materiálem pro konkrétní obsahové naplnění orientační metafory mohou být různá obrazová schémata. Tato schémata poskytnou jednotlivým živlům propojení a významovou orientaci vůči mnoha dalším pojmům. Např. u schématu *nahoře/dole* bychom z našich tělesných zkušeností a jejich zachycení v jazyce a symbolice vyvodili, že *oheň a vzduch jsou nahoře*, *země a voda jsou dole*. Pro oheň jsou typické pohyby vzhůru, když hoří, může explodovat. Pro vzduch jsou typické pohyby vzhůru ve smyslu vznést se, odvanout, vzlétnout. Pro zemi je typické se propadat, padat dolů. Pro vodu je typické téci dolů, padat, stékat. Tyto příklady byly uvedeny pro přiblížení, protože podrobný výčet těchto vlastností není cílem této disertační práce

Nyní zkusme krátce ilustrativně prozkoumat, jaké další kvality se nám spojují s orientací *nahoře/dole*. Nahoře je lehký, rychlý, aktivní, expandující, dominantní, vysoký, silný atd. Dole je opak předcházejících významů. Pokud bychom metaforicky projikovali tuto provizorní strukturu na osobnostní rovinu, dostali bychom náčrt portrétů jednotlivých živlů. Např. nahoře může znamenat vedoucí pozici, dominanci, vyšší kognitivní funkce, asertivní, radostný, optimistický, elán, bezstarostný atd.. Dole by mohlo být podřízená pozice, submise, nižší kognitivní funkce, pasivní, smutný, pesimistický, únava, starostlivý atd. Je jasné, že zde dochází k napojování na další schémata, z čehož vyplývají právě jemné nuance mezi jednotlivými živly. Dalšími schématy by mohla být tato: ven/dovnitř, lehký/těžký, rychlý/pomalý, silný/slabý, trvalý/prchavý, suchý/vlhký, teplý/studený atd.

5.4.2.ŽIVLY jako strukturní metafora

V případě strukturní metafory se jedná o metaforickou projekci atributů fyzické struktury živlu (viz výše – Živly jako obrazová schémata) do prostoru osobnostních vlastností, chování a prožívání. To, co jsme si načrtli výše jako fyzikální rovinu živlů, bychom nyní mohli převést na rovinu abstraktnější, osobnostní. V zásadě se jedná o základní metafory *člověk jako oheň, jako voda, jako země, jako vzduch.* Nalezneme zde samozřejmě mnohé obecnější metafory, které jednotlivé živly kolorují svým typickým způsobem. Např. metafory *mentální aktivita je pohyb, emoce jsou síly, sociální interakce je pohyb.* Především se zde objevují konkrétní realizace jednotlivých živlů na úrovni chování a prožívání (např. mluvit, pohybovat se, gestikulovat, hledět, rozhodovat se, odpočívat, sociálně fungovat, pracovat, prožívat, reagovat atd.). Výsledek takové metaforické projekce by mohl vypadat následovně.

Následující charakteristiky jednotlivých živlů byly sesbírány a utříděny především v rámci pracovní skupiny, která se systematicky a dlouhodobě věnovala tématu živlů a tvorbě testu (viz Úvod). Dále jsou také výsledkem mého zkoumání knižních zdrojů a asociací osob účastnících se výzkumu živlů v diplomové práci.

Zemitý člověk je pevný v názorech, řídí se principy, pravidly. Má jasně vymezené hranice, tj. co je jeho, v jeho moci, kompetenci, zodpovědnosti a co nikoli. Svůj život strukturuje, žije jej přehledně a pravidelně. Je realistou, skepticky se dívá na nové nápady a zlepšení. Drží se tradic a minulosti, z té čerpá bezpečí a jistotu. Jeho fantazie je chudá, přízemní. Přistupuje ke světu pragmaticky a analýzou faktů. To, co dokáže vnímat smysly, pro něj existuje. Jeho tempo je pomalé, vytrvalé, setrvačné. Stojí pevně za svým názorem a jen pomalu a těžko ho lze přimět jej změnit. Rád vidí za sebou konkrétní výsledky. Je pracovitý a pečlivý, se smyslem pro detail. Touha mít vše jasně a bezpečně strukturované je často vede k přehnané zodpovědnosti, někdy až k pedantické kontrole sebe i druhých. Širší koncepce mu může poněkud unikat. Dokáže poskytovat druhým potřebnou stabilitu, podporu, ochranu, zejména hmotnou, materiální. Z tendence vytvářet strukturu a hranice může plynou, že svou budoucnost mívá konkrétně naplánovanou, vytváří si podrobný denní program

a drží se ho. Projevuje se u něj tendence hromadit hmotné statky. Své emoce příliš neprojevuje, drží je v sobě. Má vyvinuté sebeovládání, které se může jevit až jako lhostejnost, flegmatičnost. Cizí emoce jím tedy nepohnou, alespoň navenek ne.

Vodní člověk je velice citlivý, citový, instinktivní a reaktivní. Nechává se vést svými pocity, zkoumá je, může jimi být zahlcen, nořit se do melancholického stavu mysli, být zaplaven radostí. Pasivně reaguje na okolní podněty. Maximálně se přizpůsobuje okolí, jeho požadavkům. Je velice ohleduplný a tolerantní k odlišným projevům druhých lidí. Těžko se prosazuje, nedokáže říct přímo, co chce, sebeobětuje se pro blaho druhých. Dokáže jemně reflektovat problémy a potřeby druhých, odlehčit jim od tíživých emocí, poskytnout jim emoční podporu, bezpodmínečně je přijmout, vyslechnout je a podržet osobní, citlivé informace. Projevuje se nenápadně, jemnými vlivy na druhého. Harmonizuje své okolí, poskytuje pohodu a klid, pečuje a pomáhá ostatním.

Vzdušný člověk vyžaduje svobodu, volnost pohybu vnějšího i myšlenkového. Nazírá na věci z nadhledu, objektivně, z odstupu. Zaměřuje se na širší koncepci, kde detaily nehrají pro něj tak důležitou roli. Tenduje k abstrahování, teoretizování. Rád prozkoumává nové věci, ideje, nápady. Dovede bravurně kombinovat a propojovat různé koncepce, názory, dívat se na věc z mnoha úhlů. Jeho poznávací procesy často probíhají na intuitivní bázi, dovede vytušit, co se děje a bude dít. Zároveň ovšem dokáže bravurně slovně formulovat své ideje. Jeho zaměření je na budoucnost, na ideje, novost, teorii. Což ho může mnohdy zcela izolovat od realistických podmínek a vlastních možností, těžko své nápady realizuje. Je dobrým mediátorem a komunikátorem, řešitelem sporů pro svou nestrannost, nad-strannost. Může mít obtíže s dodržováním časových plánů a harmonogramů, potíže s koncentrací na jednu věc. Rychle mění své názory, přizpůsobuje se aktuálnímu dění. Emoční dění se odehrává spíše povrchně, rychle zapomíná, je zaujat něčím jiným a předchozí vypouští z mysli.

Ohnivý člověk je plný energie. Ta se projevuje v přímočarosti a rychlosti pohybu, vysokém tempu života, impulzivitě jednání, aktivním přístupu k okolí, dominanci. Ohnivý člověk dokáže prosadit své zájmy a názory. Rád překonává překážky a odpor svou silnou vůlí, konfrontuje se s názory ostatních. Těžko se přizpůsobuje okolí. Plně se orientuje na přítomné dění, na výkon a dosažení cíle. Je rád v centru dění, organizuje, vede. Avšak jen těžko dokáže pracovat v týmu, spíše individualisticky spoléhá pouze na sebe. Své protivníky razantně a nemilosrdně ničí. Ve svých názorech bývá radikální, s nízkou tolerancí k odlišným názorům. Obvykle dokáže velice rychle a přímočaře uvažovat a hledat argumenty. Jeho myšlení je silně ovlivněno emocionálními hnutími. Je vášnivý a svým nadšením dokáže strhnout okolí. Často srší vtipem a optimismem. Své emoční projevy těžko kontroluje, což se může projevovat mohutnými výbuchy vzteku, radosti, smutku apod. Lehce se rozzlobí, ale dokáže se také rychle usmířit.

5.5.ŽIVLY jako prototypy

Pokud se budeme držet pojetí prototypu jako mentální konstrukce, resp. gramatické fikce a nikoli jako reálně existující entity, nějakého nejlepšího příkladu, tak oněmi prototypy může být určitá abstraktní reprezentace, která k sobě přitahuje významy v dané kategorii. Takové abstraktní reprezentace si můžeme označit např. jako *ohnivost, zemitost, vodnatost, vzdušnost*.

Zkoumání prototypického významového jádra jednotlivých živlů se věnuje empirická část mého dizertačního projektu. Respondenti přiřazují podle svého uvážení významy jednotlivým živlům (chápané jako metaforické reprezentanty typického člověka s převahou určitého živlu), jak mají za to, že k nim tyto významy příslušejí. Dle síly příslušnosti daného významu k určitému živlu můžeme usuzovat na stupeň jeho prototypičnosti. V rámci jednotlivých živlů dochází samozřejmě k tomu, že se zde objevují podobné významy, jež lze kategorizovat do obecnějších kategorií. Nicméně stále se pohybujeme v předpokladu, že kolem abstraktního prototypu se shromažďují významy (pojmy), které by šlo zobrazit blíže nebo dále od středu pomyslného

prototypu. Ukazuje se tedy, které rysy daného živlu jsou metaforicky klíčové a které jsou spíše ojedinělé, tedy okrajové. Objevují se samozřejmě také významy, které se pohybují na hranici mezi vícero živly. Z toho vyplývá, že hranice kategorií živlů nejsou ostré. Jednotlivý živel představuje svého druhu normativně pojatého člověka, prototyp v naší kultuře, na jehož významovém obsahu se většina lidí shodne.

5.6.ŽIVLY jako folkový model

Z pohledu folkové psychologie představuje metafora živlů určitý folkový model. Tento model je podmíněn jak přímou, prožitkovou tělesnou zkušeností, tak také předávanou kulturní zkušeností (symbolika, jazyk atd.). Autora v tomto směru zajímá, jakým způsobem laická veřejnost rozumí metafoře živlů, jaké významy dokáže metaforickou projekcí přenést na rovinu popisu chování a prožívání jedince, v jakých významech dochází ke konsenzu v příslušnosti k určitému živlu, u jakých živlů je tento proces robustnější, u kterých obtížnější nebo méně diferencovaný atd.

Tomuto zkoumání věnuje autor empirickou část svého projektu. Z předchozího zkoumání v diplomové práci se ukazuje, že jedinci z řad nepsychologické veřejnosti dokáží poměrně snadno pochopit princip metaforické projekce živlových významů, pokud jsou v obecné rovině uvedeni do způsobu jejího fungování.

Dále se ukázalo, že v mnohých významech dochází ke statisticky významnému konsenzu ohledně příslušnosti významů k určitému živlu. Nicméně se objevila asymetrie v míře přisuzování významů: nejrobustnější (tedy nejsilnější shoda a nejvíce shodovaných významů) se ukazuje u ohně a u země, mnohem méně u vzduchu a naprosto nejméně u vody. Tedy zdá se, jako kdyby ne všechny živly byly stejně pochopitelné a významově uchopitelné pro osoby z výzkumného vzorku.

Při poskytování zpětné vazby respondentům se objevovala také výrazná tendence či schopnost uvažovat v intencích živlů, generovat inference o vztazích mezi lidmi z různých živlů na obecné i konkrétní rovině a tyto úsudky

komunikovat s druhými jedinci. To vše naznačuje na možnost existence určitého folkového modelu živlů s inferenčním potenciálem pro oblast lidského chování a prožívání.

Toto pojetí se zdá praktické zejména jako východisko pro empirické uchopení živlové metafory, jak uvidíme v empirické části. Záměrem tedy je prozkoumat tento folkový model, vědecky jej reflektovat a popsat. V důsledku toho dojde ke zpřesnění a propracování konceptuálního modelu tohoto folkového modelu, k jeho ukotvení v oblasti vědeckých konceptů. Obvykle to znamená více prohloubit a strukturovat celý model, zpřesnit systém kategorizace významů, který daný model poskytuje.

6.Shrnutí teoretické části

Pokusili jsme se prezentovat základní pohled dizertačního projektu, který je postaven na pojetí živlů jako jazykové metafory. Nejdůležitějším cílem bylo uvést tuto problematiku do vztahu s jinými teoriemi, které by osvětlily principy dané metafory. Postupně zde byly popsány nejdůležitější pojmy z teorie konceptuální metafory, z teorie prototypů spolu s principy kategorizace a z teorie folkových modelů jako druhu mentálních modelů.

V dalším kroku byly tyto teorie a jejich klíčové pojmy aplikovány na oblast živlů. Ilustrovali jsme konkrétním způsobem u nejvýznamnějších teoretických pojmů, jakým způsobem je jejich prostřednictvím možné o živlech uvažovat a jaký užitek v tomto směru přinášejí pro zkoumání živlů. Vznikla tedy jakási mozaika a podklad pro zarámování empirického přístupu k metafoře živlů, který bude následovat.

Shrneme-li si nyní naše pojetí živlů jako metafory popisu člověka, známe mnoho výrazů, kterými dokážeme charakterizovat živly na fyzické, resp. tělesné rovině. Na této rovině máme s jednotlivými živly bohaté, přímé senzomotorické zkušenosti. Mnohé z těchto zkušeností a jejich významy dokážeme verbálně uchopovat a také metaforicky projikovat na rovinu osobnostní a použít je k popisu chování a prožívání člověka. To znamená, že psychické procesy a jejich projevy, které představují spíše pojmově abstraktnější a nehmatatelnou oblast, dokážeme popisovat skrze živlovou významovou rovinu, která je jaksi hmatatelnější, zkušenostní, pramenící z opakovaných smyslových zážitků. Mohli bychom říci, že jsme schopni používat určitý *živlový slovník* jako nástroj popisu a vyjádření něčeho, co je vlastně neviditelné, nehmatatelné, psychické. Živly na základě metaforické projekce poskytují prostor, v němž dokážeme vyjádřit své poznání vnitřního světa člověka a jeho vnějších projevů v chování, dát mu jasné rysy, slovně je uchopit a sdělit. A to tím, že je připodobníme tomu, co máme odpozorované, zažité z fyzikálního světa živlů. Živly tvoří jeden z mnoha výkladových prostorů, které se nám nabízí. Výkladových rámců je v psychologii samozřejmě celá řada. Zdá se však, že živly patří právě k těm rámcům, které

jsou zajímavé, přístupné a nosné jak pro odborníky, tak také pro zástupce široké laické veřejnosti. To je jejich hlavní přednost a přínos.

EMPIRICKÁ ČÁST

1.Důležité otázky lexikální přístupu ve výzkumu

K provedení výzkumu jsem zvolil smíšený projekt kvantitativního typu. Kombinuji v něm principy mapujícího a korelačního přístupu.

Metodologicky jsem se nechal inspirovat zejména výzkumnou metodologií z oblasti lexikálního přístupu ke studiu osobnosti, která byla používána při zkoumání koncepce Big Five.

Lexikální přístup ke zkoumání osobnosti má v psychologii poměrně dlouhou tradici. Počátky najdeme již ve studii Allporta a Odberta (1936), později např. u Cattella (1943). Tento přístup obvykle vychází z obecné lexikální hypotézy, která má své počátky už u Galtona (1884) a Klagese (1926). Podle té se předpokládá, že nejpodstatnější individuální odlišnosti jsou zakódovány v přirozeném jazyce. Čím zřetelnější a významnější jsou tyto odlišnosti, tím častější uplatnění nacházejí v každodenní komunikaci a tím více jazyků bude mít slova pro jejich pojmenování. Na základě toho začaly vznikat taxonomické přístupy využívajících především rysová adjektiva k popisu osobnosti. Pomocí faktorové analýzy začala vznikat koncepce osobnosti známá jako Big Five. V Čechách se lexikálnímu přístupu a Big Five věnovala zejména Hřebíčková a kol. (Hřebíčková, 1993; 1994; Hřebíčková, Čermák, Osecká, 1993; 1994; Hřebíčková, 1995; 1997).

Postoje psychologů k této koncepci jsou různé. Podle McCraeho (1989) jde o univerzální nástroj pro posuzování osobnosti. Umírněnější optimisté (Ostendorf, Angleitner, 1994) se o konceptu Big Five vyjadřují spíše jako o obecných dimenzích verbální deskripce osob, než jako o univerzálním vztahovém rámci pro měření osob. Tzn. že koncept odráží spíše než strukturu osobnosti strukturu termínů používaných k jejímu popisu.

Pro opatrnější přístup hovoří i další omezení, jako je neznalost vývoje slovníku lidí k popisu druhých. Dále to, že osobnostně relevantní slova také hodnotí a jsou emočně zabarvená a tudíž nevhodná k objektivnímu popisu osobnosti. A nakonec také to, že některé významné odlišnosti pro vědecký popis osobnosti mohou v jazyce chybět vůbec.

Na druhé straně stojí pesimisté kritizující tento přístup. Mezi ně patří např. Eysenck (1992), Pervin (1994), Block (1995) a další. Nejdůležitější slabiny konceptu Big Five lze shrnout takto (Briggs, 1989):

1. nepřesná specifikace, různost obsahu a názvů faktorů (zejména 5.faktoru).
2. ateoretická koncepce – neexistuje teoreticky zformulovaný důvod, proč právě tyto faktory by měly empiricky vyjít, je zde jen hypotéza, že jazyk systematicky reflektuje sociální realitu.
3. neurčitý ontologický status – názvy rysů jsou sociálně vytvořené symboly pro rysy, Big Five reflektuje jen strukturu jazyka týkajícího se rysů a jejich atribuce, což je podle něj jen konvenční fikce, kterou používáme pro naši vzájemnou komunikaci.
4. limitovaná prediktivní a deskriptivní užitečnost – neposkytuje adekvátní rozlišující popisy jednotlivců směrem k predikci jejich chování.
5. omezená užitečnost pro generování hypotéz – koncept obsahuje málo specifických a jemných individuálních rozdílů.

Častým tématem kritiků lexikálního přístupu (zejména Big Five) je již samotný výběr jednotek (nejčastěji adjektiv) do seznamu osobnostních deskriptorů. Jde o vymezení toho, které termíny zahrnout, zda jen slova pro stabilní rysy (Cattell, 1943; Norman, 1967) nebo i pro dočasné stavy (Goldberg, 1982; Angleitner, Ostendorf, John, 1990) a další kategorie. Dále jde o redukci počtu slov podle kritérií (např. nejasnost významu, vícevýznamovost, obtížnost, frekvence použití atd.). A nakonec se jedná o to, jaké procedury k získání struktury použít, zda internální, externální data (více viz níže) či oboje současně.

Důležitá je otázka reprezentativního výběru rysových adjektiv. Podle Peabodyho (1987) udělal Cattell při konstrukci svého dotazníku 16PF nereprezentativní výběr. A dodává, že studie Big Five z jeho seznamu adjektiv často nekriticky vycházejí, tudíž se stávají také nereprezentativní. To mimo jiné přispívá k různým interpretacím získaných pěti faktorů, kdy je důraz kladen na různé aspekty. Cattell přidal adjektiva ke kategorii emoční stability

z oblasti patologie, takže ta se stala vzhledem k ostatním kategoriím nadměrně obsažená v seznamu slov. Zároveň odstranil adjektiva pro inteligenci.

Peabody (1984) nastiňuje také zajímavou okolnost a tou jsou dva aspekty adjektiv popisujících osobnost: popisný a hodnotící. Např.: + thrifty (šetrný) / - extravagant (marnotratný), - stingy (lakomý) / + generous (velkorysý). Obě dvojice popisují tentýž druh chování, ale v různém hodnotícím aspektu (společensky pozitivní nebo negativní). Některá slova tvoří jen trojice nebo diagonální dvojice. Důležité je nesměšovat opozita v těchto dvou aspektech a být si jich vědom při konstrukci seznamu slov.

Jak již bylo zmíněno výše v lexikálním přístupu se často rozlišuje interní (internální) a externí (externální) struktura (Peabody, 1987). Interní struktura je založená na výrocích o vztazích mezi pojmy, přičemž posouzení provádí menší počet „expertů“ bez explicitního vztahování adjektiv k určité osobě. Externí struktura vychází z posuzování sebe a druhých osob a představuje vlastně projekci oné interní struktury. Peabodymu vyšla podobnost faktorů interní struktury se strukturou externí u Big Five, avšak spíše jen jako *Big Three*. Což podle něj ukazuje, že interní struktura poskytuje poněkud bohatší výsledky než externí.

Jelikož lexikální přístup vychází z posuzování, hraje zde důležitou roli kognitivní styl posuzovatelů. Peabody a Goldberg (1989) zmiňují rozdílnost kognitivních stylů u posuzovatelů, které nazval *vybíravější* (diferencovanější) a u nichž vyšla vyšší podobnost s externí strukturou Big Five. A posuzovatele s kognitivním stylem *broad* (méně rozlišující, globálnější), u kterých vyšla menší podobnost (jen tři faktory). Dále se ukázalo, že u sebeposuzování a posuzování druhých je důležité mít variantu celkově pozitivně hodnocené osoby (kamarád) a negativně hodnocené osoby (kdokoli koho posuzovatel nemá rád). Jejich smíšením zvyšujeme rozptyl u některých výsledných faktorů, tedy snižuje se jeho homogenita. Tudíž hraje zde roli to, vůči jak hodnocené osobě posuzování probíhá a toto zohlednit či kontrolovat.

John (1989; 1990) podal přehled vývoje Big Five koncepce, kde se mimo jiné ukazuje rozdílnost různých variant Big Five. Také provedl zajímavou

studii s přirozeným jazykem a jazykem upraveným taxonomy (jak je používán u Big Five) pro popis osobnosti. Výsledky ukázaly, že obě varianty mohou přinést přibližně stejné 5-faktorové struktury.

Další zajímavou otázkou u posuzování vlastností je problematika jejich polarit. Kolaříková (1986) se důkladně zabývala problematikou opozit a polarity u vlastností ukotvených na škále pomocí adjektiv. Rozlišuje opozita kontrární (pilný / líný) která považujeme spíše za bipolární vlastnosti. A opozita kontradiktorická (rozhodný / nerozhodný) chápaná spíše jako unipolární osobnostní vlastnosti. V jednom jazyce může být daná vlastnost unipolární, v jiném bipolární, nebo také obojí (sociabilní / nesociabilní nebo družný / samotářský) podle jazykového kontextu. Často záleží na našem rozhodnutí, kterou variantu zvolíme. Těžko lze tvrdit s jistotou o nějaké vlastnosti, že je unipolární. Stejně tak u bipolárních – spíše zřídka nemáme na výběr další kontrární opozitum.

Její výzkum týkající se kontextového efektu přítomnosti kontrárního opozita ukázal zajímavé výsledky. Vytvořila posuzovací škály s jedním slovem anebo s dvojicí slov, a navíc ještě v kombinaci s různými opozity s ohledem na to, že posuzovatel si škálu vždy nějak latentně *operacionalizuje*. Ukázaly se určité rozdíly v prezentačních variantách jednoslovných versus dvouslovných. Ačkoli celkově nešlo ani o vyslovenou shodnost, ani o neshodnost (u tří čtvrtin shodnost korelací středního stupně), ukázaly se významné rozdíly mezi některými dvojicemi s různými opozity. Tedy různá opozita podněcovala k nestejným operacionalizacím základního pojmu.

Další výzkum Kolaříkové se týkal posuzování pomocí definovaných osobnostních vlastností (umělých, s behaviorální konkretizací, tedy operacionalizovaných) a sledování případné shody s posuzováním pomocí nedefinovaných vlastností. Výsledek ukázal různě těsné korelace, opět spíše nejednoznačné, s existencí rozdílností, ale ne příliš velikých.

Její výzkumy se týkají problematiky prezentačního kontextu osobnostních deskriptorů, která se objevila již dříve u Asche (1946). Podle něj metaforická adjektiva popisující osobnost (např. vřelý, chladný) v pozici prvního nebo

centrálního člena zásadně ovlivňují úsudek o dané osobě. Asch je nazývá jako tzv. double-function terms[12]. Fyzikální charakteristiky jsou užity k popisu osobnostních rysů a jejich přítomnost zásadně ovlivňuje celkový obraz popisovaného jedince, jinak převážně popisovaného na úrovni psychologických, abstraktních pojmů.

[12] **Double-function terms** můžeme přeložit jako slova s podvojnou funkcí.

2.Výsledky předvýzkumu

Jedná se o výzkum, který jsem provedl v rámci své diplomové práce a navazuji na něj v tomto dizertačním projektu. Cílem výzkumu bylo empiricky zmapovat významy, které lidé spojují s živly především na metaforické rovině popisu osobnosti, a hledat případný konsenzus.

Výzkumu se účastnilo 78 osob, z nichž bylo 34 mužů, 44 žen, s humanitním zaměřením v povolání/studiu 31, s technickým zaměřením v povolání/studiu 38, nerozlišeno u 9 osob, ve věkovém rozmezí 19-59 let, s věkovým průměrem 43.7 let[13].

Jako metody sběru dat byly zvoleny: kontinuální asociační experiment, sebezařazení a třídění kartiček s osobnostními vlastnostmi k živlům. Úvodní instrukce uvedla každého respondenta do metaforického světa živlů ve vztahu k popisu osobnosti.

V **asociačním experimentu** měli respondenti produkovat asociace k jednotlivému živlu po dobu 1 minuty. Ukázalo se, že rozdíly v počtu asociovaných slov se u jednotlivých živlů statisticky významně liší. Nejvíce slov bylo celkově vyprodukováno ve spojení s živlem voda, dále s ohněm, zemí a nejméně se vzduchem. Následně byla slova roztříděna do několika kategorií podle svého významu.

V metodě **sebezařazení** měli respondenti nejprve rozdělit 100 bodů mezi čtyři živly podle toho, jak vystihují jejich osobnost. A následně k nim připojit několik svých osobnostních vlastností. Průměrné bodové hodnoty stejně jako počet generovaných vlastnosti u jednotlivých živlů se statisticky významně nelišily.

Metoda **třídění kartiček s osobnostními vlastnostmi** (adjektivy) vyžadovala, aby je respondent přiřadil k jednotlivým živlům podle svého úsudku či intuitivně. Tato adjektiva byla shromážděna v průběhu pracovní skupiny psychologů (viz Úvod) zkoumajících živly. Následně jsem je spolu s jedním z kolegů z této skupiny pomocí obsahové analýzy zredukoval na 80

[13] Třídění kartiček provedlo jen 56 osob, jelikož mnozí z časových důvodů tuto část neudělali. Jednalo se o 28 mužů a 28 žen, 26 humanitního a 30 technického profesního směru.

adjektiv (20 zastupujících každý živel). Rozdíly v četnostech přiřazených adjektiv mezi jednotlivými živly byly statisticky významné[14].

Následuje souhrn nejdůležitějších výsledků jednotlivých metod:

Voda

Asociace: nejvíce se (tj. 100 a více slov v dané kategorii) objevovala slova týkající se různých forem, které na sebe voda bere (např. vlna, moře, pití, déšť atd.), různých kvalit, jež umožňuje vnímat (např. studený, mokrý, chlad, hluboký atd.), pohybu (např. proud, téct, pomalý) a zábavy (či požitku, např. koupání, plavat, osvěžení)[15]. Nejčastějších 5 slov bylo: moře, modrá, ryba, život, vlna.

Sebezařazení: jako nejčetnější slova se ukázala uklidňující, klidný, citlivý a empatický. Z obsahové analýzy vyplynuly tyto kategorie (pořadí podle četnosti slov v kategorii): uklidňující, pasivně-submisivní, s obrovskou energií, citlivý, rozvážný, flegmatický, harmonizující, aktivní, proměnlivý, melancholický, hluboký (hloubavý), pečující, všudypřítomný, ambivalentní, tvořivě svérázný.

Třídění kartiček: silná shoda se ukázala u těchto přiřazených adjektiv: empatický, hluboký, utišující, melancholický, přijímající, poddajný, hloubavý, citlivý, vnímavý, naslouchající, harmonizující, smířlivý, ohleduplný.

Oheň

Asociace: jako nejčetnější se objevily kategorie slov, které se týkaly účinků ohně (např. teplo, světlo, horký, žár) a forem ohně (např. požár, plamen, krb). Nejčastějších 5 slov bylo: teplo, červená, požár, dřevo, plamen.

Sebezařazení: jako nejčetnější slova se ukázaly vášeň, energie, choleričnost a síla. Z obsahové analýzy vyplynuly tyto kategorie (pořadí podle četnosti slov v kategorii): cholerický, energický, nadšený, nespoutaný, pozitivně se projevující, dominantní, impulsivní, emotivní, tvrdý, agresivní,

[14] Ověřeno χ^2-testem (SPSS) na hladině významnosti p=0.05
[15] Ostatní kategorie u tohoto a následujících živlů se nacházejí v příloze 11.

proměnlivý, tvořivý, svérázný, přitažlivý, destruktivní, inovující, neovladatelný, ambiciózní, sebestředný.

Třídění kartiček: silná shoda se ukázala u těchto přiřazených adjektiv: sebeprosazující, cholerický, radikální, reformující, vůdčí, razantní, energický, sebestředný, vášnivý, charismatický, konfrontační, ctižádostivý, nepřizpůsobivý, obdivuchtivý, nesmiřitelný, fascinovaný, individualistický, překvapující, spontánní.

Země

Asociace: převažovaly kategorie ve vztahu k živým organizmům (lidem, zvířatům, rostlinám, např. rostlina, matka, strom), ke globálnímu pohledu (např. planeta, zeměkoule, kontinent) a k půdě (např. hlína, půda, kámen). Nejčastějších 5 slov bylo: hlína, půda, hnědá, život, pevný.

Sebezařazení: jako nejčetnější se ukázaly stabilita, jistota, konzervativní a usedlý. Z obsahové analýzy vyplynuly tyto kategorie (pořadí podle četnosti slov v kategorii): usedlý, stabilní, pořádkumilovný, jistý, pevný, uvážlivý, pečující, rigidní, základní, všední, přírodní, vytrvalý, pečlivý, negativní, pomalý, racionální, tolerantní, spokojený, mateřský, ochraňující, rodinný, emotivní, kontinuální, tělesný, hloubavý.

Třídění kartiček: silná shoda se ukázala u těchto přiřazených adjektiv: strukturovaný, zásadový, kontrolující, stabilní, rozumový, koncepční, důsledný, systematický, praktický, detailní, konzervativní, těžkopádný, solidní, skeptický, pečlivý, usedlý, objektivní, pečující, flegmatický, závislý, analyzující, pasivní, harmonizující, rutinérský, sebeobětující, zdrženlivý.

Vzduch

Asociace: setkali jsme se nejvíce se slovy shrnutými v kategorii dýchání (či života, např. dýchat, kyslík, život), různých kvalit (např. lehkost, průzračný, průhledný) a forem (např. vítr, mrak, vánek). Nejčastějších 5 slov bylo: dýchat, vítr, kyslík, čistý, život.

Sebezařazení: jako nejčetnější se ukázaly lehkost, svobodný a volnost. Z obsahové analýzy vyplynuly tyto kategorie (pořadí podle četnosti slov v kategorii): svobodný, neuchopitelný, pohyblivý-proměnlivý, lehkomyslný, hloubavý, intuitivně tvořivý, tolerantní, abstraktní, optimistický, negativně těžký, citlivý, snílkovský, univerzální (všeprostupující), potřebný.

Třídění kartiček: silná shoda se ukázala u těchto přiřazených adjektiv: svobodný, družný, zvídavý, idealistický, lehkomyslný, otevřený, nezávislý, proměnlivý, teoretizující, improvizující, nenápadný, všestranný, flexibilní, povrchní, nadšený, jemný, fascinovaný, nespolehlivý.

Shrnutí předvýzkumu

Asociace se týkaly zejména konkrétních objektů v životním prostředí, resp. v našem světě a dále smyslově vnímatelných fyzikálních atributů živlů. Tyto výsledky ukázaly obvyklé obsahy spojované s živly, tzn. zejména jejich ukotvení v objektivní realitě. Na druhé straně se v asociacích objevovaly také odpovědi více symbolizující (např. matka u živlu země, život u vzduchu atd.).

Z dalších dvou metod vycházely soubory vlastností, které se velmi často buď významově překrývaly nebo alespoň vzájemně doplňovaly, tj. obvykle spolu nebyly v obsahovém rozporu. Ukázalo se, že respondenti se statisticky významně shodovali u velkého množství osobnostních vlastností v jejich příslušnosti k danému živlu. Z této shody můžeme předpokládat, že v jejich mysli působila jakási jednotící koncepce, která do procesu inferencí o živlech vnášela určitý systém. Dále se ukázalo, že nejsnadněji se shoda projevovala u ohně a země, naopak nejslaběji u vzduchu a zejména vody. Což nás může vést k úsudku, že některé živly jsou obtížněji, nejednotněji metaforicky reprezentované ve slovníku lidí. Zjištěný konsenzus se navíc značně kryl s významy, které bývají s jednotlivými živly spojovány v rámci různých teoretických koncepcí, jež byly rovněž podrobně prezentovány v teoretické části zmíněné diplomové práce.

3.Výzkumný problém, cíle a otázky dizertačního projektu

Předchozí prezentaci výsledků předvýzkumu můžeme chápat jako malou sondu do folkové psychologie týkající se metafory živlů. Přinesla zajímavé výsledky a především další možnosti v čem a jak pokračovat.

Ukázalo se, že distribuce významů k jednotlivým živlům není zcela náhodná. Naopak objevuje se zde určitý systém, shoda či porozumění mezi respondenty. V dizertačním projektu se pokusím ukázat tuto shodu na větším počtu významů, které zároveň budou vybrány reprezentativně vzhledem k přirozenému jazyku. Tato změna poskytne rozsáhlý materiál pro následnou obsahovou analýzu a ukáže na jednotlivé shluky významů atribuovaných živlům.

Navíc bude metoda obsahové analýzy doplněna další metodou (sémantickým diferenciálem), jejíž výsledky lze podrobněji statisticky zpracovat. Úsudky o podobnosti a odlišnosti koncepce živlů s jinými koncepcemi osobnosti, které v diplomové práci byly zkoumány jen teoreticky, zde budou zkoumány na empirické rovině.

Změnám ve výzkumném zaměření odpovídá také odlišně pojatá teoretická část. V diplomové práce jsem mapoval více do šířky kulturní kontext živlů (ve filozofii, v jazyce, v symbolech). Zde jsem se mnohem více zaměřil na principy a funkce metafor, tj. na specifičtější, zejména na kognitivně psychologické a lingvistické zdroje metafory živlů.

Výzkumný problém v empirické části dizertačního projektu se týká lexikálního výzkumu živlů jako metafory popisu člověka. Pokračuji v podobném směru jako v diplomové práci, ale celkově se pokouším o rozsáhlejší prozkoumání tématu s odlišným metodologickým designem. Svůj přístup nyní vymezuji nikoli jako typologii osobnosti, nýbrž jako metaforu popisu osobnosti. Nejedná se tedy o konstruování a potvrzování nějakého nového modelu osobnosti a jeho fungování. Zajímá mě více, jak je možné funkci této metafory teoreticky podložit a vysvětlit její výraznou přístupnost pro porozumění mezi lidmi. A dále to, jakým způsobem lidé této metafoře rozumějí. Tzn. jaký je jejich folkový model živlů na metaforické rovině popisu

osobnosti, jaké významy jim připisují a jaký je stupeň jejich prototypičnosti v kategoriích u jednotlivých živlů. Součástí výzkumného problému je také zjišťování toho, v jakých vztazích jsou dimenze testu *Four Elements*[16] a vybraných testů osobnosti, k jejichž koncepcím osobnosti bývají živly teoreticky vztahovány.

Cíle projektu můžeme shrnout do následujících oblastí:

1. Zjistit jaké významy jsou nejsilněji připisované určitému živlu a zmapovat systematicky jejich sémantický prostor.
2. Získanými výsledky přispět k operacionalizaci jednotlivých živlů, k prohloubení pojmové a obsahové validity testu Four Elements a tím k hlubšímu teoreticko-empirickému podložení konceptu živlů jako metafory popisu osobnosti v psychologii.
3. Zjistit vztahy mezi koncepcí živlů a vybranými koncepcemi osobnosti, jak je reprezentují standardizované testy osobnosti.

Vzhledem k výzkumnému problému a cílům jsou v empirické části zkoumány následující **výzkumné otázky**:

1. Jaké významy lidé přisuzují živlům, pokud je použijí při metaforickém popisu jiného jedince?
2. Existuje shoda v tom, jaké významy připisují jednotlivým živlům? Pokud ano, u jakých významů a zda je shoda statisticky významná?
3. Jaké existují vztahy mezi tím, co měří test Four Elements a vybrané testy osobnosti, tedy vztahy mezi různými koncepcemi popisu osobnosti?

[16] Test Four Elements byl vyvinutý společností QED GROUP a.s.

4.Metoda

4.1.Způsoby sběru dat

Pro zodpovězení 1. a 2.výzkumné otázky byly použity sémantický diferenciál a seznam osobnostních deskriptorů (adjektiv).

Pro zodpovězení 3.výzkumné otázky byly použity tyto osobnostní testy:
FE (Four Elements; Bahbouh, 2004),
MBTI (Myers-Briggs Type Indicator; Briggs, Briggs Myers, 1995),
EPQ-R (Eysenck´s Personality Questionnaire; Eysenck, Eysenck, 1993)
NEO (NEO pětifaktorový osobnostní inventář; Costa, McCrae, 2001).

Postup administrace byl následující. Nejprve respondent vyplnil osobnostní testy (v elektronické podobě). Poté byl standardní instrukcí (příloha 13) uveden do metaforického pojetí živlů, aniž by mu však byly sděleny jakékoli konkrétní významy týkající se jednotlivých živlů. Následně začal pracovat se sémantickým diferenciálem a nakonec se seznamem osobnostních deskriptorů, oboje v elektronické podobě. Elektronická podoba všech částí testování byla zvolena pro snadnější způsob zpracovávání dat a šetrnější přístup k životnímu prostředí (menší spotřeba papíru).

4.1.1.Sémantický diferenciál

Výhodou této metody a důvodem její volby je to, že umožňuje celkové či globální posouzení každého živlu v sémantickém prostoru, resp. jeho kvalit při popisu druhého jedince (např. člověk-oheň). Zároveň není pro respondenty tolik časově náročná na vyplnění. Navíc lze její výsledky dále statisticky zpracovat.

Každý živel byl ohodnocen na 9 škálách, které reprezentovaly 3 standardní dimenze sémantického prostoru (hodnocení, síla, aktivita). Tyto škály byly vybrány podle standardních kritérií z již existujícího seznamu (Osgood, Suci, Tannenbaum, 1957; Osgood, 1976). Každá škála musela vyhovovat následujícím požadavkům:

- škála má vyšší faktorovou zátěž v jedné dimenzi než v ostatních dvou,
- formulace škály je vhodná pro popis osobnosti,

- formulace škály je co nejméně metaforická,
- škály v rámci jedné dimenze se významově spíše doplňují než překrývají,
- každá škála vyhovuje kontrolnímu zpětnému překladu.

Na základě zmíněných kritérií byly vybrány tyto škály:

Dimenze hodnocení:

bezpečný – nebezpečný (1.00, 0.00, 0.00)[17]

optimistický – pesimistický (0.37, -0.05, 0.07)

přátelský – nepřátelský (0.42, -0.19, 0.18)

Dimenze síly:

mužský – ženský (-0.14, 0.47, 0.03)

přísný – shovívavý (-0.25, 0.43, 0.04)

statečný – zbabělý (-0.06, 0.34, 0.06)

Dimenze aktivity:

živý – netečný (0.17, 0.12, 0.98)

impulsivní – rozvážný (-0.15, 0.03, 0.26)

bystrý – tupý (0.01, 0.26, 0.35)

Pro škály bylo zvoleno standardní (doporučované pro dospělé respondenty) rozpětí 7 bodové stupnice, s hodnocením klesajícím zleva doprava (např. bezpečný = 7, nebezpečný = 1). Z praktických důvodů byly škály prezentovány v rozpětí 3-2-1-0-1-2-3 a zároveň se střídavým převracením pólů škál, jelikož mnohé škály evokují pozitivní hodnocení vlevo a negativní vpravo a mohly by ovlivnit hodnocení na další škále. Např. u živlu oheň vypadalo zadání pro respondenty takto (tab. 2):

[17] Čísla v závorce ukazují faktorovou zátěž škály v dimenzích hodnocení, síla, aktivita.

Tab.2

	člověk - oheň							
	3	2	1	0	1	2	3	
bezpečný								nebezpečný
pesimistický								optimistický
přátelský								nepřátelský
ženský								mužský
přísný								shovívavý
zbabělý								statečný
živý								netečný
rozvážný								impulsivní
bystrý								tupý

Vzorek respondentů

Celkový počet respondentů byl 82. Jelikož tento test byl pro respondenty časově nejméně náročný, byl jejich počet nejvyšší ze všech tří částí testové baterie.

Způsob výběru osob byl nenáhodný, příležitostný, s prvky sebevýběru (jelikož ne všichni, kteří byli o této možností informováni, se výzkumu zúčastnili). Převažovaly osoby z pomáhajících profesí. Lidé ve vzorku se rekrutovali ze studentů katedry psychologie (seminář metodologie), z osob, které někteří studenti oslovili, ze zaměstnanců organizace Rytmus, kde jsem tou dobou pracoval, z jejich známých, z dalších osob, které patří do okruhu mých známých a kolegů. Výhody a nevýhody výběru respondentů budou zmíněny v Diskuzi. Stejně tak tomu je u následujících dvou metod, jejichž vzorkům respondentů se budu dále věnovat.

Další charakteristiky vzorku shrnují následující tabulky (tab. 3 a 4):

Tab.3

	vzdělání				
	SŠ	VOŠ	VŠ	VŠ-studující	celkem
muži	1	1	14	13	29
ženy	3	2	11	37	53
celkem	4	3	25	50	**82**

Tab.4

20-29 let	64 osob
30-59 let	18 osob
průměrný věk	27 let

Z těchto údajů vyplývá, že vzorek nebyl reprezentativní z hlediska základních demografických proměnných (otázce reprezentativity se budu věnovat v Diskuzi).

4.1.2.Seznam osobnostních deskriptorů

Metoda přiřazování adjektiv k jednotlivým živlům vychází z metodologie lexikálního přístupu ke zkoumání internální struktury pojmů, který byl zmíněn v kapitole o důležitých otázkách lexikálního přístupu. Jedná se o detailní zkoumání sémantického prostoru každého z živlů. Přičemž pozornost byla zaměřena na zakotvenost živlů v přirozeném jazyce a na zjištění síly shody mezi respondenty. Přirozený jazyk zde byl redukován pouze na adjektiva. Ta bývají standardním prostředkem v lexikálních výzkumech, jelikož se předpokládá, že dostatečně odrážejí atributy připisované chování a prožívání osobnosti v každodenním životě. Respondenti přiřazovali ke každému osobnostnímu deskriptoru (adjektivu) jednotlivé živly (jeden, maximálně dva, nebo žádný), za účelem zjištění převažující příslušnosti významu k určitému živlu, popř. existence případné shody mezi respondenty o této příslušnosti.

Velmi důležitým krokem u této metody je **vytvoření seznamu osobnostních deskriptorů**, který je reprezentativní pro přirozený jazyk, jak jsme viděli v kapitole o výzkumném designu. Zde použitý seznam byl vytvořen v několika krocích. Byl využit seznam adjektiv použitý v českém prostředí ke zkoumání konceptu Big Five (Hřebíčková, 1995; 1997). Výhodou tohoto seznamu bylo, že byl vybrán spolehlivým postupem ze slovníku českého jazyka postupným vybíráním osobnostně relevantních pojmů s konečnou redukcí na adjektiva, která byla roztříděna do několika podtříd. A že jako celek vhodně reprezentoval přirozený jazyk zpřístupněný slovníkem českého jazyka.

Počet těchto podtříd adjektiv byl v dalším kroku redukován na tři, které se jevily jako důležité z hlediska našeho zkoumání živlů. Jednalo se především o **adjektiva rysová** (tzn. temperamentové, charakterové vlastnosti, schopnosti, talent nebo jejich abstrakce), která jsou zde chápána jako dispozice cílové osoby, popis způsobů chování a prožívání, v jazyce vyjádřená jako časově trvalá, obsažená v individuu, projevovaná v různých situacích. Z takovéto definice, která akcentuje stálost v čase a v různých situacích, vyplývá, že tato skupina adjektiv je tou klíčovou pro náš výzkum.

Druhou vybranou podtřídou se stala **adjektiva kontextově specifická, odborné výrazy a cizí slova**. Třetí podtřídu tvořila **adjektiva metaforická včetně nepoužívaných pojmů**. Obě tyto skupiny adjektiv byly vybrány pouze jako doplňkové se záměrem obohatit komplexitu mapování sémantického prostoru živlů. Druhá skupina měla konfrontovat živly s odbornými a cizími výrazy. Třetí skupina měla ilustrovat metaforický pohled na živly. Důraz při zkoumání byl tedy kladen na první skupinu, tj. na adjektiva rysová.

Dalším krokem u takto získaného seznamu byla **revize adjektiv** třemi expertními posuzovateli (dvě osoby se vzděláním v psychologii, jedna osoba se vzděláním v sociální práci). Každý z nich pracoval podle jednotné instrukce (příloha 12). Při shodě dvou nebo tří posuzovatelů byla vyloučena slova hanlivá a degradující jedince, zastaralá a nesrozumitelná. Pokud slovo vyloučil jen jeden posuzovatel, bylo slovo ponecháno v seznamu. Současně stejnou metodou bylo revidováno, zda jednotlivá adjektiva druhé skupiny do této skupiny oprávněně patří nebo zda mají být přeřazena do třetí skupiny a naopak.

Tímto postupem vznikl **finální seznam adjektiv** čítající:

- **Rysová** adjektiva v počtu **342** slov (před revizí 366)
- **Kontextově specifická, odborná a cizí** adjektiva v počtu **132** (před revizí 133)
- **Metaforická a nepoužívaná** adjektiva v počtu **157** (před revizí 169)
- **Celkem: 631 adjektiv**

Takto vzniklý seznam osobnostních deskriptorů v elektronické podobě (k vyplnění na PC) byl předložen respondentům ke zpracování s přesnou a pro

všechny stejnou instrukcí (příloha 13). Adjektiva v seznamu byla složena postupně z 1.-3.skupiny adjektiv. Pořadí adjektiv v rámci skupin autor změnil z abecedního na náhodné (pomocí funkce randomizace v programu Excel). Jak již bylo řečeno, měli respondenti za úkol přiřazovat živly k jednotlivým adjektivům. Následující tabulka (tab. 5) ukazuje začátek práce se seznamem, jak jej obdrželi respondenti.

Tab. 5

1 Důvěřivý **jako ... (**doplňte živel – oheň, vodu, zemi nebo vzduch – jen počáteční písmeno – O, V, Z, VZ; pokud slovu nerozumíte nebo jej nedokážete spojit s živlem tak napište X; pokud se vám se slovem spojují 2 živly stejně silně, napište ten druhý do políčka vedle.			
1	důvěřivý		
2	mluvný		
3	impulsívní		
4	zlostný		
5	precizní		

Vzorek respondentů

Celkový počet respondentů byl 54. Jelikož tento test byl pro respondenty časově i vytrvalostně nejnáročnější, byl jejich počet nejnižší ze všech tří částí testové baterie[18]. Další charakteristiky vzorku shrnují následující tabulky (tab. 6 a 7):

Tab. 6

	vzdělání				
	SŠ	VOŠ	VŠ	VŠ-studující	celkem
Muži	1	1	14	8	24
Ženy	2	2	11	15	30
celkem	3	3	25	23	**54**

Tab.7

20-29 let	39 osob
30-59 let	15 osob
průměrný věk	28.5 let

4.1.3.Osobnostní testy

[18] Jednalo se o podmnožinu respondentů, kteří vyplnili sémantický diferenciál a byli ochotni udělat i tuto část.

Poslední část testovací baterie tvořily čtyři osobnostní testy. Každý test reprezentoval jiné pojetí osobnosti. Naším záměrem bylo porovnat koncepci živlů s jinými koncepcemi osobnosti, které s ní bývají často porovnávány na teoretické rovině a zároveň jsou používané v psychologické praxi. Porovnání na testové rovině bylo zvoleno proto, že tato rovina by mohla přinést jiné a empiricky podložené poznatky o souvislostech zmíněných koncepcí ve vztahu k živlům. Jednalo se o tyto koncepce a testy:

- Koncepce čtyř živlů v pojetí testu Four Elements (příloha 14)
- Jungova koncepce psychických funkcí ve spojitosti s extra- a introverzí v pojetí testu MBTI (příloha 15)
- Eysenckova koncepce čtyř temperamentů ve spojitosti s neuroticismem, psychoticismem, extra- a introverzí v pojetí testu EPQ-R (příloha 16)
- Koncepce Big Five, která reprezentuje lexikální přístup k osobnosti, v pojetí testu NEO-FFI (příloha 17)

Všechny testy byly administrovány respondentům v elektronické podobě se standardní instrukcí, která je součástí každého testu. Tato forma byla zvolena opět ze stejných důvodů jako u sémantického diferenciálu.

Vzorek respondentů

Celkový počet respondentů byl 56 [19]. Tato část testovací baterie byla pro respondenty svou časovou náročností podobná seznamu adjektiv.

Další charakteristiky vzorku shrnují následující tabulky (tab. 8 a 9):

Tab.8

	vzdělání				
	SŠ	VOŠ	VŠ	VŠ-studující	celkem
muži	1	1	14	8	24
ženy	3	2	12	15	32
celkem	4	3	26	23	**56**

Tab.9

[19] Jednalo se podmnožinu respondentů, kteří vyplnili sémantický diferenciál a byli ochotni udělat i tuto část.

20-29 let	39 osob
30-59 let	17 osob
průměrný věk	29 let

4.2.Způsoby zpracování dat

Sémantický diferenciál

Data byla zpracována statisticky pomocí programu SPSS a Excel. Ačkoli se jednalo o pořadová data, vzhledem k velikosti vzorku a po poradě se statistikem byly použity tyto statistické testy:

- test ANOVA k porovnání velikosti středních hodnot a standardních odchylek jednotlivých škál u každého z živlů,
- Scheffeho post-hoc test ke zjištění významnosti rozdílů středních hodnot v jednotlivých škálách u každého z živlů,
- T-test k porovnání středních hodnot mezi muži a ženami ve vzorku,
- F-test ke zjištění významnosti rozdílu u standardních odchylek, které můžeme chápat jako míru homogenity či heterogenity názoru v dané škále na určitý živel.

Seznam osobnostních deskriptorů

Data byla zpracována pomocí programu Excel a sice zvlášť pro každou ze tří skupin adjektiv. Bylo provedeno skórování pro každé adjektivum podle počtu přiřazení respondenty ke každému živlu. (Přiřazení dvou živlů současně připisovalo adjektivu jen půl bodu za každý živel.) Následně byla adjektiva seřazena sestupně podle získaných četností a byl proveden χ^2-test pro každé adjektivum za účelem ověření statistické významnosti rozdílu četností mezi jednotlivými živly.

V dalším kroku byla takto otestovaná adjektiva podrobena obsahové analýze a rozřazena do širších významových kategorií. Tento postup zredukoval významově podobná adjektiva do přehlednějšího a integrovanějšího tvaru.

Osobnostní testy

Data byla zpracována pomocí programu SPSS. Výsledky osobnostních testů ve formě standardních skórů byly analyzovány pomocí Pearsonova korelačního koeficientu. Vznikla tak korelační matice znázorňující vztahy mezi dimenzemi testu Four Elements a dimenzemi ostatních tří testů.

5.Výsledky

5.1.Sémantický diferenciál

Z analýzy dat vyplynula mnohá statisticky významná zjištění. Jak vidíme v grafu 1 ve spojení s tab. 10 a 11, celkově se respondenti statisticky významně shodovali v některých škálách ohledně polarity a její spojitosti s určitým člověkem-živlem.

Graf.1

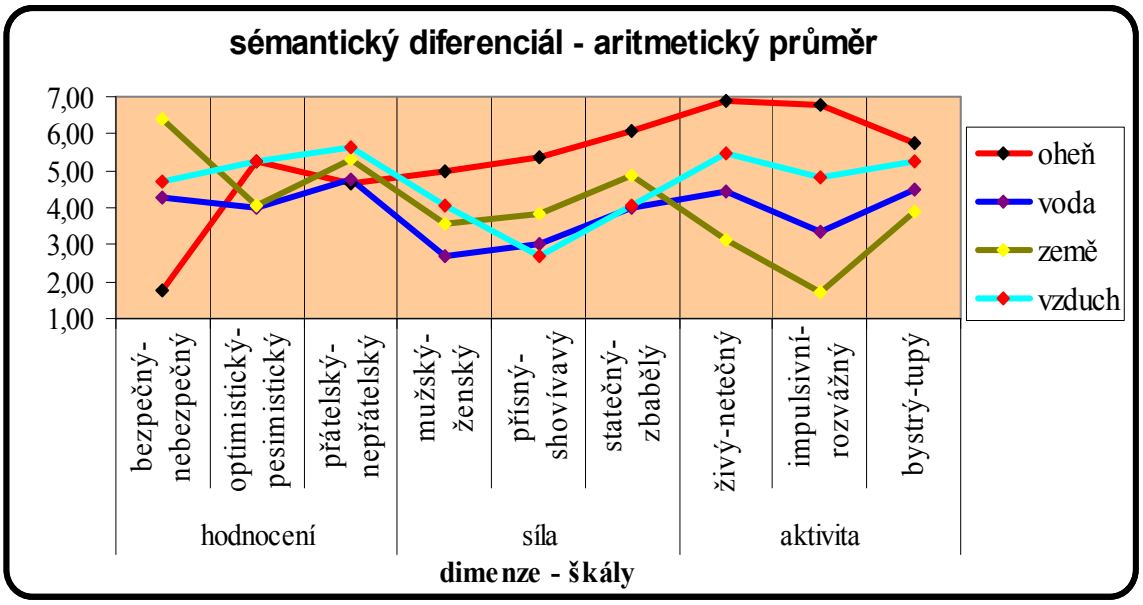

Tab.10

aritmet. průměr	hodnocení			síla		
	bezpečný-nebezpečný	optimistický-pesimistický	přátelský-nepřátelský	mužský-ženský	přísný-shovívavý	statečný-zbabělý
oheň	**1.77**	**5.27**	**4.66**	**4.99**	**5.38**	**6.1**
voda	4.26	**3.98**	4.77	**2.7**	3	**4.01**
země	**6.39**	4.06	5.3	3.55	3.84	4.9
vzduch	4.72	5.24	**5.65**	4.06	**2.68**	4.06
	aktivita					
	živý-netečný	impulsivní-rozvážný	bystrý-tupý			
oheň	**6.9**	**6.8**	**5.77**			
voda	4.44	3.37	4.51			
země	**3.12**	**1.73**	**3.9**			
vzduch	5.45	4.84	5.28			

Tučně je vyznačená nejvyšší a nejnižší hodnota v dané škále.

Stejně barevně označené živly v jednotlivých škálách nejsou od sebe svou střední hodnotou statisticky významně odlišné, p=0.05, dále viz tab. 11.

Bodové rozpětí škál je stoupající zprava doleva, např. bezpečný 7-6-5-4-3-2-1 nebezpečný.

Tab.11

Scheffeho post-hoc test									
dimenze	škála	živly		sig.	dimenze	škála	živly		sig.
hodnocení	bezpečný-nebezpečný	oheň	voda	0.000	síla	mužský-ženský	oheň	voda	0.000
		oheň	země	0.000			oheň	země	0.000
		oheň	vzduch	0.000			oheň	vzduch	0.004
		voda	země	0.000			voda	země	0.011
		voda	vzduch	0.213			voda	vzduch	0.000
		země	vzduch	0.000			země	vzduch	0.253
	optimistický-pesimistický	oheň	voda	0.000		přísný-shovívavý	oheň	voda	0.000
		oheň	země	0.000			oheň	země	0.000
		oheň	vzduch	1			oheň	vzduch	0.000
		voda	země	0.985			voda	země	0.005
		voda	vzduch	0.000			voda	vzduch	0.602
		země	vzduch	0.000			země	vzduch	0.000
	přátelský-nepřátelský	oheň	voda	0.965		statečný-zbabělý	oheň	voda	0.000
		oheň	země	0.026			oheň	země	0.000
		oheň	vzduch	0.000			oheň	vzduch	0.000
		voda	země	0.092			voda	země	0.002
		voda	vzduch	0.001			voda	vzduch	0.997
		země	vzduch	0.454			země	vzduch	0.003
aktivita	živý-netečný	oheň	voda	0.000					
		oheň	země	0.000					
		oheň	vzduch	0.000					
		voda	země	0.000					
		voda	vzduch	0.000					
		země	vzduch	0.000					
	impulsivní-rozvážný	oheň	voda	0.000					
		oheň	země	0.000					
		oheň	vzduch	0.000					
		voda	země	0.000					
		voda	vzduch	0.000					
		země	vzduch	0.000					
	bystrý-tupý	oheň	voda	0.000					
		oheň	země	0.000					
		oheň	vzduch	0.122					
		voda	země	0.029					
		voda	vzduch	0.003					
		země	vzduch	0.000					

Barevě jsou označené živly, které od sebe svým průměrem nejsou statisticky významně odlišné, p=0.05.

Otázkou zde je, jakým způsobem číst výsledky a verbalizovat je, pokud jde o bipolární škály. Kloníme se spíše k použití hlediska relativního pořadí mezi živly. Tzn. že živel s krajní hodnotou je verbálně popsán jako příslušející k nejbližší polaritě (pokud je rozdíl od ostatních živlů statisticky významný) a to nehledě na velikost výsledku (např. když výsledkem je hodnota 4, což je uprostřed dané škály, ale vzhledem k ostatním třem živlům se jedná o krajní hodnotu). Mnohdy by bylo možné formulovat výsledek také tak, že z dané polarity má určitý živel nejméně, nebo je mezi oběma polaritami, jelikož se průměrnou hodnotou nachází okolo prostředku škály. Nicméně doporučujeme uvažovat významově spíše v rámci celých škál a vzhledem k hodnotám ostatních živlů v dané škále a posouzení brát promiskue, jako např. oheň je nejvíce nebezpečný nebo nejméně bezpečný.

Člověk-oheň se ukázal statisticky významně v dimenzi hodnocení (dobrý-špatný) jako nejvíce nebezpečný (tedy v základní polaritě jako špatný, p=0.000[20]), v dimenzi síly (silný-slabý) jako nejvíce mužský (p=0.004), přísný (p=0.000), statečný (p=0.000), tzn. celkově jako silný, v dimenzi aktivity (aktivní-pasivní) jako nejvíce živý (p=0.000), impulsivní (p=0.000), bystrý (P=0.000), tzn. celkově jako aktivní.

V dimenzi hodnocení byl spolu **se vzduchem** nejvíce optimistický (tzn. dobrý) a spolu **s vodou** nejvíce nepřátelský (tzn. špatný).

Zajímavé je, že oheň získal ve všech devíti škálách krajní hodnoty.

Člověk-země se ukázal statisticky významně v dimenzi hodnocení jako nejvíce bezpečný (tzn. jako dobrý, p=0.000), v dimenzi aktivity jako nejvíce netečný (p=0.000), rozvážný (p=0.000), tupý (p=0.029), tzn. celkově jako pasivní.

V dimenzi hodnocení byl spolu **s vodou** nejvíce pesimistický (tzn. špatný) a spolu **se vzduchem** nejvíce přátelský (tzn. dobrý).

[20] P-hodnota zde vyjadřuje statistickou významnost rozdílu mezi průměrnými hodnotami zmiňovaného živlu (zde ohně) a živlu stojícím velikostí své průměrné hodnoty v pořadí hned za ním (zde voda).

V dimenzi síly zůstal spolu **se vzduchem** na škále mužský-ženský mezi ohněm (mužský) a vodou (ženský).

V dimenzi síly měl blíže ke shovívavosti (tzn. slabý) a statečnosti (tzn. silný). Získal čtyři krajní hodnoty, což je nejvíce hned po ohni.

Člověk-voda se ukázal statisticky významně pouze v dimenzi síly (silný-slabý) jako nejvíce ženský (tzn. jako slabý, p=0.011).

V dimenzi hodnocení byl spolu **se zemí** jako nejvíce pesimistický (tzn. špatný) a spolu **s ohněm** jako nejvíce nepřátelský (tzn. špatný). V dimenzi síly byl spolu **se vzduchem** jako nejvíce shovívavý a zbabělý (tzn. slabý).

V dimenzi hodnocení zůstal spolu **se vzduchem** na škále bezpečný-nebezpečný mezi ohněm (nebezpečný) a zemí (bezpečný).

V dimenzi aktivity měl blíže k pólu živý, rozvážný, bystrý (tzn. aktivní, pasivní, aktivní). Získal jen tři krajní hodnoty, tzn. nejméně hned po vzduchu.

Člověk-vzduch se neukázal statisticky významně v žádné dimenzi jako živel s nejkrajnější hodnotou.

V dimenzi hodnocení byl spolu **s ohněm** jako nejvíce optimistický (tzn. dobrý) a spolu **se zemí** jako nejvíce přátelský (tzn. dobrý). V dimenzi síly byl spolu **s vodou** jako nejvíce shovívavý a zbabělý (tzn. slabý).

V dimenzi hodnocení zůstal spolu **s vodou** na škále bezpečný-nebezpečný mezi ohněm (nebezpečný) a zemí (bezpečný). V dimenzi síly zůstal spolu **se zemí** na škále mužský-ženský mezi ohněm (mužský) a vodou (ženský).

V dimenzi aktivity měl blíže k pólu živý, impulsivní a bystrý (tzn. vždy aktivní). Zajímavé je, že vzduchu získal krajní hodnoty jen ve dvou škálách, což je nejméně ze všech živlů.

Dalším výsledkem analýzy dat sémantického diferenciálu je míra **homogenity či heterogenity názoru** v dané škále na určitý živel, odvozená z velikosti standardní odchylky (tab.12).

Tab.12

Std. odchylka	hodnocení			síla		
	bezpečný-nebezpečný	optimistický-pesimistický	přátelský-nepřátelský	mužský-ženský	přísný-shovívavý	statečný-zbabělý
oheň	1.034	1.370	1.635	1.614	1.512	1.172
voda	1.811	1.405	1.336	1.437	1.379	1.536
země	0.782	1.435	1.204	1.860	1.739	1.536
vzduch	1.687	1.453	1.169	1.534	1.285	1.494
	aktivita					
	živý-netečný	impulsivní-rozvážný	bystrý-tupý			
oheň	0.299	0.508	1.022			
voda	1.785	1.732	1.484			
země	1.391	0.903	1.402			
vzduch	1.450	1.637	1.210			

Barevně označené krajní hodnoty jednotlivých živlů jsou od sebe v dané škále statisticky významně odlišné (F-test).

sig.< 0.05 *sig.< 0.01*

Výsledky můžeme číst takovým způsobem, že se zaměřujeme na to, který živel v dané škále byl posuzován s nejvyšší homogenitou (nejnižší hodnota), resp. heterogenitou (nejvyšší hodnota). Tzn. jak moc jednotní či naopak nejednotní v názoru respondenti byli. A zda tyto dvě hodnoty jsou od sebe statisticky významně odlišné. Jak je z tabulky patrné, kromě jedné škály (optimistický-pesimistický) se ve všech škálách krajní hodnoty statisticky významně lišily. (Limity použitého statistického postupu budou zmíněny v Diskuzi.)

V absolutních číslech **nejvyšší homogenita** (std. odchylka nižší než 1.0) se ukázala na škále **živý-netečný a bystrý-tupý u ohně, impulsivní-rozvážný a bezpečný-nebezpečný u ohně a země**. Zde byli respondenti nejjednotnější v názoru.

Naopak **nejvyšší heterogenita** (std. odchylka vyšší než 1.8) se projevila na škále **mužský-ženský u země** a na škále **bezpečný-nebezpečný u vody**. Zde tedy respondenti byli nejméně jednotní v názoru.

V dimenzi hodnocení na škále **bezpečný-nebezpečný** nejvyšší homogenitu projevili respondenti při posuzování **země**, nejvyšší heterogenitu u **vody.** Na škále **optimistický-pesimistický** se živly od sebe významně **nelišily**.

Na škále **přátelský-nepřátelský** měl nejvyšší homogenitu **vzduch**, nejvyšší heterogenitu **oheň**.

V dimenzi síly na škále **mužský-ženský** nejvyšší homogenitu získala **voda**, heterogenitu **země**. Na škále **přísný-shovívavý** měl nejvyšší homogenitu **vzduch**, heterogenitu **země**. Na škále **statečný-zbabělý** získal nejvyšší homogenitu **oheň**, heterogenitu stejně **voda i země**.

V dimenzi aktivity **na všech škálách** (tj. živý-netečný, impulsivní-rozvážný, bystrý-tupý) se objevila nejvyšší homogenita u **ohně**, heterogenita u **vody**.

Další možností analýzy dat je **porovnání středních hodnot skórování mužů a žen** pro každý živel v jednotlivých škálách, jak ukazuje následující tabulka (tab.13).

Tab.13

MUŽI/ŽENY aritmetický průměr	hodnocení			síla		
	bezpečný-nebezpečný	optimistický-pesimistický	přátelský-nepřátelský	mužský-ženský	přísný-shovívavý	statečný-zbabělý
M-oheň	1.83	5.07	4.45	**5.1**	**5.38**	**5.93**
Z-oheň	**1.74**	5.38	4.77	4.92	**5.38**	6.19
M-voda	4.14	**3.48**	**4.24**	2.79	3.52	**3.45**
Z-voda	4.32	4.25	5.06	**2.64**	2.72	4.32
M-země	6.21	3.83	5.07	3.93	3.79	4.76
Z-země	**6.49**	4.19	5.43	3.34	3.87	4.98
M-vzduch	4.69	4.93	5.59	3.79	**2.31**	4
Z-vzduch	4.74	**5.42**	**5.68**	4.21	2.89	4.09
	aktivita					
	živý-netečný	impulsivní-rozvážný	bystrý-tupý			
M-oheň	6.86	**6.83**	5.66			
Z-oheň	**6.92**	6.79	**5.83**			
M-voda	3.69	3	3.66			
Z-voda	4.85	3.57	4.98			
M-země	**2.9**	1.83	**3.24**			
Z-země	3.25	**1.68**	4.26			
M-vzduch	5.55	5.1	5.14			
Z-vzduch	5.4	4.7	5.36			

Tučně je vyznačená nejvyšší a nejnižší hodnota v dané škále.

Barevně označené střední hodnoty jsou u jednotlivého živlu v porovnání muži - ženy statisticky významně odlišné (T-test).

sig.< 0.05 *sig.< 0.01*

Pokud bychom se podívali na hodnoty s dělící čárou na hodnotě 4.00, získáme následující závěry.

Hodnoty posuzování u mužů a žen se ukázaly statisticky významně odlišné především u **člověka-vody**. **U mužů** se člověk-voda ukázal jako více pesimistický, zbabělý, netečný, tupý a méně přátelský a shovívavý. Zatímco **u žen** byl nahlížen jako více optimistický, přátelský, shovívavý, statečný, živý a bystrý.

Člověka-zemi posuzovali **muži** jako více tupého, ženy více bystrého.

Člověk-vzduch se **u mužů** ukázal jako více shovívavý než u žen.

U **člověka-ohně** se neukázaly žádné významné odlišnosti v posuzování.

5.2.Seznam osobnostních deskriptorů

5.2.1.Rysová adjektiva

Nejdůležitější skupinou osobnostních deskriptorů byla tvořila rysová adjektiva z důvodů zmíněných výše. Následující tabulka (tab.14) ukazuje počty přiřazených adjektiv k jednotlivým živlům.

Tab. 14

	Přiřazená se sig. rozdílem	**s nesig.rozdílem v χ^2-testu**
země	119	7
oheň	103	7
vzduch	84	13
voda	38	3
přiřazené adjektivum znamená adjektivum s nejvyšším počtem přiřazení k jednomu živlu *signifikance na hladině p=0.05*		

Pouze několik slov mělo stejný počet přiřazení ke dvěma různým živlům (nebo volba bez přiřazení). Tato jsou označena fialovou barvou v kompletních seznamech v příloze.

Vidíme, že nejvíce adjektiv bylo přiřazeno k zemi, dále k ohni a ke vzduchu. S vodou spojili respondenti výrazně méně slov než s předchozími třemi živly. Tato adjektiva byla rozložena mezi čtyřmi živly se statisticky významným rozdílem v četnostech přiřazení. Příslušnost k danému živlu byla potom chápána jako nejvyšší četnost přiřazení adjektiva právě k tomuto živlu. Pouze minimální počet adjektiv tuto signifikanci rozdílu četností nevykázal. Nejméně takových se objevilo u ohně a země. Nejvíce zase u vzduchu a vody. Celkově se zdá být trend v tom, že živly země a oheň byly častěji a jednoznačněji spojované s adjektivy oproti vzduchu a zejména vodě. Zdá se tedy, že respondentům byly tyto dva poslední živly méně jasné či specifické.

Z jednoduché **kvantitativní obsahové analýzy** (kompletní seznamy v přílohách 18-21) vyplynulo, že nejvyšší četnosti přiřazení získala adjektiva u ohně a u země, u vzduchu a vody výrazně méně. Tento trend se zdá v souladu s předchozím tvrzením, že oheň a země byly pro respondenty významově jasnější. Následující tabulka (tab.15) ukazuje prvních 10 nejčetnějších adjektiv u každého živlu s procentuálním vyjádření počtu přiřazení z maximálního

možného (tj. 54 přiřazení odpovídající celkovému počtu respondentů v této části)[21].

Tab.15

OHEŇ		ZEMĚ		VZDUCH		VODA	
vznětlivý	99%	stabilní	94%	bezstarostný	68%	čistý	58%
impulsívní	94%	nepohyblivý	87%	zvědavý	64%	cudný	55%
výbojný	94%	spolehlivý	83%	zapomnětlivý	63%	soucitný	55%
útočný	92%	odolný	81%	pohyblivý	62%	tichý	55%
agresivní	91%	racionální	77%	nevytrvalý	60%	vnímavý	52%
temperametní	91%	strnulý	76%	nerealistický	58%	přizpůsobivý	51%
konfliktní	90%	nespontánní	74%	dětinský	57%	harmonický	49%
cholerický	88%	pomalý	72%	nejistý	56%	melancholický	48%
bojovný	85%	praktický	72%	nesystematický	56%	stydlivý	48%
buřičský	85%	věcný	72%	neproduktivní	55%	obětavý	48%

Tyto významy můžeme považovat v určitém smyslu za vysoce prototypické. U ohně se jedná o vznětlivost, u země o stabilitu, u vzduchu o bezstarostnost a u vody o čistotu. Nicméně jedná se jen o jednotlivá slova, resp. významy. V určitém smyslu robustnější a více vypovídající pro daný živel budou výsledky kategorizace, o kterých bude řeč dále. To platí i pro následující dvě kapitoly věnované zbývajícím dvěma skupinám adjektiv.

Jelikož seznam nebyl předem redukován, co se týče podobnosti významů některých adjektiv, aby byla zachována co nejvyšší reprezentativita přirozeného jazyka, provedli jsme následující **kvalitativní obsahovou analýzu**. U té je samozřejmě míra subjektivity výrazně vyšší než u předchozí frekvenční analýzy, nicméně přináší přehlednější pohled na sémantický prostor živlů. Jedná se o výsledky kategorizace adjektiv do širších významových skupin v rámci jednotlivých živlů. Nutno ještě podotknout, že názvy jednotlivých kategorií se pokoušejí zachytit převažující význam, ale jsme si vědomi toho, že tato *nálepka* by mohla mít jistě v mnohých případech i odlišné znění. Doporučujeme proto nahlížet do kompletních tabulek v přílohách pro vytvoření si konkrétní představy o významech jednotlivých kategorií. Výhodou tohoto zpracování je, že z těchto výsledků můžeme přehledněji, ale zároveň diferencovaně usuzovat na představu respondentů o jednotlivých živlech jako metafoře popisu osobnosti, kterou tvoří adjektiva s vysokou mírou shody.

[21] Náhodnému rozložení by odpovídala výše 25% u daného adjektiva.

Tento komentář se opět vztahuje i na následující dvě skupiny adjektiv, kterým se budeme věnovat v dalších kapitolách.

U **člověka-země** (příloha 22) se objevily významové kategorie:

ztuhle nepohnutelný	důsledně pečlivý	trpělivě houževnatý	racionálně prozíravý
mravně zásadový	prakticky zručný	vážně zamyšlený	nenáročný
kognitivně omezený	dobromyslný	odtažitě uzavřený	pracovitý

U **člověka-ohně** (příloha 23) se objevily významové kategorie:

nekontrolovatelně emotivní	násilně agresivní	výkonný
kurážně ambiciózní	despoticky dominantní	jazykově břitký
		geniální

Zajímavý je celkově zvýšený výskyt patologicky zabarvených charakteristik v porovnání s ostatními živly.

U **člověka-vzduchu** (příloha 24) se objevily významové kategorie:

snivě intelektuální	společensky sdílný	bezstarostně roztěkaný	nesystematický
bystře obratný	vynalézavě nadaný	zvídavě otevřený	sociálně nežádoucí rysy
nejistý	nevytrvalý	labilní	nezávislý

U **člověka-vody** (příloha 25) se objevily významové kategorie:

přizpůsobivě neagresivní	stydlivě upozaděný	soucitně chápající	vnímavě přemýšlivý
čistě upřímný	melancholický	tvůrčí	

5.2.2.Kontextově specifická, odborná a cizí adjektiva

Tato skupina adjektiv sloužila pouze jako doplňková z důvodů zmíněných výše. Následující tabulka (tab. 16) ukazuje počty přiřazených adjektiv k jednotlivým živlům.

Tab. 16

	Přiřazená se sig. rozdílem	s nesig.rozdílem v χ^2-testu
oheň	38	0
země	29	1
vzduch	26	1
voda	19	3
přiřazené adjektivum znamená adjektivum s nejvyšším počtem přiřazení k jednomu živlu *signifikance na hladině p=0.05*		

Pouze několik slov mělo stejný počet přiřazení ke dvou různým živlům (nebo volba bez přiřazení). Tato jsou označena fialovou barvou v kompletních seznamech v příloze.

Vidíme, že nejvíce adjektiv bylo přiřazeno k ohni, dále k zemi a ke vzduchu. S vodou spojili respondenti výrazně méně slov než s předchozími třemi živly. Tato adjektiva byla rozložena mezi čtyřmi živly se statisticky významným rozdílem v četnostech přiřazení. Příslušnost k danému živlu byla potom chápána jako nejvyšší četnost přiřazení adjektiva právě k tomuto živlu. Pouze minimální počet adjektiv tuto signifikanci rozdílu četností nevykázal. Nejméně takových se objevilo u ohně, země a vzduchu. O něco více u vody. Celkově se ukazuje podobná tendence jako u rysových adjektiv, že živly oheň, země a vzduch byly častěji a jednoznačněji spojované s adjektivy oproti vodě. Což může opět být spojeno s tím, že živel voda je respondentům méně jasný.

Z jednoduché **kvantitativní obsahové analýzy** (kompletní seznamy v přílohách 26-29) vyplynulo, že nejvyšší procentuálně vyjádřené četnosti přiřazení získala adjektiva u země a u ohně, o něco méně u vzduchu a vody. Tento trend se zdá v souladu s předchozím tvrzením, že země a oheň byly pro respondenty významově jasnější. Následující tabulka (tab.17) ukazuje prvních 10 nejčetnějších adjektiv u každého živlu s procentuálním vyjádření počtu

přiřazení z maximálního možného (tj. 54 přiřazení odpovídající celkovému počtu respondentů v této části)[22].

Tab.17

ZEMĚ		OHEŇ		VZDUCH		VODA	
stabilní	87%	excentrický	69%	schizofrenní	56%	kooperativní	56%
imobilní	81%	kontroverzní	68%	imaginativní	51%	senzitivní	51%
stabilizovaný	76%	extravertní	67%	nezralý	49%	empatický	50%
rigidní	68%	megalomanický	66%	hypochondrický	48%	meditativní	49%
exaktní	66%	excitovaný	64%	dezorientovaný	46%	introspektivní	48%
konsistentní	65%	dynamický	62%	instabilní	46%	senzibilní	48%
zatížený	64%	narcistický	61%	esoterický	44%	adaptabilní	47%
konsolidovaný	63%	potentní	60%	předpubertální	44%	flexibilní	43%
neflexibilní	62%	manický	58%	flexibilní	43%	altruistický	41%
gravidní	59%	maskulinní	58%	bezprizorný	42%	depresivní	39%

Na významy obsažené v předchozí tabulce je možné se dívat z určitého úhlu jako na vysoce prototypické. U země se jedná o stabilitu, u ohně o excentričnost, u vzduchu o schizofrennost a u vody o kooperativnost. V každém případě stejně jako u rysových adjektiv i zde platí, že jednotlivá adjektiva neposkytují dostatečně ucelený pohled na živly v porovnání s výsledky kategorizace, které následují.

Následující **kvalitativní obsahová analýza** ukazuje výsledky kategorizace adjektiv do širších významových skupin v rámci jednotlivých živlů. Opět nám přináší přehlednější a diferencovanější pohled na představu respondentů o živlech. Tato kategorizace byla obtížnější než u rysových adjektiv, zejména z důvodu velké specifičnosti obsahu slov a jejich nižšího počtu. Proto jsme se rozhodli nedávat každé kategorii název jako u rysových adjektiv, nýbrž spíše popsat hlavní význam adjektiv obsažených v dané kategorii. Doporučujeme opět nahlížet do kompletních tabulek v přílohách pro upřesnění si konkrétní představy o významech jednotlivých kategorií.

U **člověka-ohně** (příloha 30) se objevily tři větší významové kategorie. První skupina slov vystihovala oheň jako manický, vzrušivý, vydrážditelný. Druhá skupina zachycuje oheň v tom, že na sebe strhuje pozornost a je sebestředný. Třetí skupina jej popisuje jeho asociální. Následovala menší skupina zachycující jeho mužskou potenci.

[22] Náhodnému rozložení by odpovídala výše 25% u daného adjektiva.

U **člověka-země** (příloha 31) se objevily tři větší významové kategorie. První vystihuje zemi jako v mnoha aspektech stabilní a nepohnutelnou. Druhá skupina zachycuje zemi jako rigidní a rezistentní vůči změnám. Třetí ale již menší skupina popisuje zemi jako citově oploštěnou.

U **člověka-vzduchu** (příloha 32) se objevila jedna větší a několik menších významových kategorií. Ta větší vystihuje vzduch jako nezralý a nevyrovnaný. Následuje menší skupina, která zachycuje imaginativnost a intuitivnost. Druhá menší skupina se vztahuje ke vzduchu jako k neschopnému. Následuje několik rozptýlených významů týkající se schizofrennosti, neurotičnosti a esoteričnosti.

U **člověka-vody** (příloha 33) se objevily čtyři významové kategorie. První se týká citlivosti a citovosti vody. Druhá zachycuje meditativnost a zaměřenost dovnitř. Třetí se vztahuje ke kooperativnosti a přizpůsobivosti. Čtvrtá hovoří o skleslosti.

5.2.3.Metaforická a nepoužívaná adjektiva

Tato skupina adjektiv také sloužila pouze jako doplňková z důvodů zmíněných výše. Následující tabulka (tab. 18) ukazuje počty přiřazených adjektiv k jednotlivým živlům.

Tab. 18

	Přiřazená se sig. rozdílem	**s nesig.rozdílem v χ^2-testu**
oheň	54	4
země	45	2
vzduch	37	2
voda	12	2
přiřazené adjektivum znamená adjektivum s nejvyšším počtem přiřazení k jednomu živlu *signifikance na hladině p=0.05*		

Pouze několik slov mělo stejný počet přiřazení ke dvou různým živlům (nebo volba bez přiřazení). Tato jsou označena fialovou barvou v kompletních seznamech v příloze.

Vidíme, že opět, jako u předchozí skupiny adjektiv, nejvíce slov bylo přiřazeno k ohni, dále k zemi a ke vzduchu. S vodou spojili respondenti opět výrazně méně slov než s předchozími třemi živly. Tato adjektiva byla rozložena mezi čtyřmi živly se statisticky významným rozdílem v četnostech

přiřazení. Příslušnost k danému živlu byla potom chápána jako nejvyšší četnost přiřazení adjektiva právě k tomuto živlu. Pouze minimální počet adjektiv tuto signifikanci rozdílu četností nevykázal. Nejméně takových se objevilo u vody, země a vzduchu. O něco více u ohně. Opět se zde setkáváme s tendencí jednoznačněji spojovat významy u živlů oheň, země a vzduch na rozdíl od vody, kde panuje nižší jednotnost a zřejmě tedy i menší jasnost tohoto živlu pro respondenty.

Z jednoduché **kvantitativní obsahové analýzy** (kompletní seznamy v přílohách 34-37) vyplynulo, že nejvyšší procentuálně vyjádřené četnosti přiřazení získala adjektiva u ohně, o něco méně u země a vzduchu, u vody výrazně méně. Tento trend se zdá v souladu s předchozím tvrzením, že oheň a země byly pro respondenty významově jasnější. Následující tabulka (tab.15) ukazuje prvních 10 nejčetnějších adjektiv u každého živlu s procentuálním vyjádření počtu přiřazení z maximálního možného (tj. 54 přiřazení odpovídající celkovému počtu respondentů v této části)[23].

Tab.19

OHEŇ		ZEMĚ		VZDUCH		VODA	
ohnivý	91%	pařezovitý	67%	povětrný	80%	průzračný	57%
ďábelský	82%	plodný	66%	lehkonohý	67%	ledový	48%
čertovský	81%	sukovitý	65%	nezřetelný	56%	studený	44%
luciferský	81%	hroší	61%	potrhlý	56%	lepivý	44%
démonický	79%	prkenný	61%	jankovitý	52%	stříknutý	43%
satanský	78%	spoutaný	59%	prázdný	52%	sladkobolný	42%
rozzářený	72%	zabrzděný	58%	průhledný	50%	rosolovitý	40%
šelmovský	70%	svázaný	57%	nadpozemský	49%	beránčí	38%
krvelačný	69%	rovný	56%	plytký	48%	ochočený	33%
bodavý	69%	suchý	56%	bezobsažný	46%	ochočitelný	31%

Opět se na předložené významy můžeme dívat svým způsobem jako na vysoce prototypické. U ohně se jedná o ohnivost ve smyslu dábelskosti, u země o pařezovitost, u vzduchu o povětrnost a u vody o průzračnost.

Ze stejných důvodů jako u předchozích dvou skupin adjektiv jsme zvolili pro další zpracování kvalitativní obsahovu analýzu a počítáme se stejnými omezeními i přínosy zmíněnými tamtéž. Kategorizace byla opět obtížnější než u rysových adjektiv, zejména z důvodu velké specifičnosti a metaforičnosti

[23] Náhodnému rozložení by odpovídala výše 25% u daného adjektiva.

obsahu slov a jejich nižšího počtu. Stejně jako u předchozí skupiny adjektiv jsme se proto rozhodli nedávat každé kategorii název jako u rysových adjektiv, nýbrž spíše nastínit hlavní význam adjektiv obsažených v dané kategorii. Doporučujeme opět nahlížet do kompletních tabulek v přílohách pro upřesnění si konkrétní představy o významech jednotlivých kategorií.

U **člověka-ohně** (příloha 38) se objevilo osm různých významových kategorií:

1. Oheň jako někdo ďábelský.
2. Oheň jako někdo nadlidsky silný.
3. Oheň jako někdo protřelý.
4. Oheň jako někdo krvelačný a nenasytný.
5. Oheň jako někdo zvířecký.
6. Oheň jako někdo bujný.
7. Oheň jako někdo hřejivý a zářící.
8. Oheň jako někdo ostrý a pichlavý.

U **člověka-země** (příloha 39) se objevilo několik různých významových kategorií. První největší a dalších šest menších:

1. Země jako někdo spoutaný a zvadlý, tedy bez živosti.
2. Země jako někdo prkenný a pařezovitý, tedy rigidní.
3. Země jako někdo křečkovský, tedy hromadící.
4. Země jako někdo zavalitý svou postavou.
5. Země jako někdo s tuhým výrazem.
6. Země jako někdo něčím poškozený.
7. Země jako někdo uvnitř zkažený.

U **člověka-vzduchu** (příloha 40) se objevily tři větší a dvě menší významové kategorie:

1. Vzduch jako někdo nezřetelný a bezobsažný, tedy bez jasného a hlubšího postoje.
2. Vzduch jako někdo donkichotský a smolařský, tedy nešikovný a marně se snažící.
3. Vzduch jako někdo chameleónský, tedy neupřímný.

4. Vzduch jako někdo potrhlý, tedy nepředvídatelně reagující.
5. Vzduch jako někdo povětrný, tedy někdo nevázající se.

U **člověka-vody** (příloha 41) bylo přiřazeno zřetelně méně slov a tudíž se zde neobjevily žádné početnější významové kategorie, pouze dvě malé, ostatní významy zůstaly nezařazené. Jednalo se o tyto dvě skupinky:

1. Voda jako někdo snadno ochočitelný, krotký.
2. Voda jako někdo studený.

Další významy byly tyto:

Voda jako někdo průzračný, sladkobolný, lepivý, stříknutý, rosolovitý, šalamounský, levý.

5.3.Osobnostní testy

Jak již bylo řečeno výše, tato část výzkumu nesměřovala k lexikálnímu popisu jednotlivých živlů, jako tomu bylo u sémantického diferenciálu a zejména u seznamu osobnostních deskriptorů. Jejím účelem bylo nastínit vztahy mezi koncepcí živlů a jinými koncepcemi osobnosti na testové rovině. Výsledky byly získány pomocí korelační matice jednotlivých dimenzí testů.

Podívejme se nejprve na celkové výsledky (tab. 20). Přes omezenost našeho výzkumného vzorku se ukázaly různě silné spojitosti mezi jednotlivými koncepcemi popisu osobnosti, reprezentované zde příslušnými testy osobnosti.

Tab.20

Pearsonův korelační koeficient					
	n=56	**VZDUCH**	**ZEMĚ**	**OHEŇ**	**VODA**
MBTI	**EXTRAVERZE**	.516(**)	-.086	.554(**)	-.257
	INTROVERZE	-.510(**)	.130	-.554(**)	.392(**)
	INTUICE	.235	-.295(*)	.023	.202
	SMYSLY	-.189	.425(**)	.007	.002
	MYŠLENÍ	-.057	.166	.144	-.383(**)
	CÍTĚNÍ	.192	-.034	-.041	.439(**)
	POSUZUJÍCÍ TYP	-.533(**)	.661(**)	-.108	-.059
	VNÍMAJÍCÍ TYP	.555(**)	-.670(**)	.171	.061
EPQ-R	**EXTRAVERZE**	.451(**)	-.009	.532(**)	-.320(*)
	LŽI SKÓR	-.056	.261	-.062	-.142
	NEUROTICISMUS	.012	-.078	-.107	.512(**)
	PSYCHOTICISMUS	.054	-.050	.180	-.192
NEO	**EXTRAVERZE**	.481(**)	.105	.380(**)	-.424(**)
	NEUROTICISMUS	.067	-.036	-.120	.518(**)
	OTEVŘENOST VŮČI ZKUŠENOSTI	.144	-.235	-.179	.058
	PŘÍVĚTIVOST	.125	.214	-.147	.053
	SVĚDOMITOST	-.073	.652(**)	-.037	-.204
** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).					
* Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).					

(srovnání s výsledky korelace testů FE a MBTI z dat společnosti QED GROUP a.s. – viz příloha 42)

Vzduch statisticky významně pozitivně koreluje s extravertní orientací ve všech třech testech (MBTI, NEO, EPQ) a také s vnímajícím typem (MBTI). Ze všech živlů nejvíce pozitivně koreluje s intuicí (MBTI) a otevřeností vůči zkušenosti (NEO), naopak nejvíce negativně koreluje se smysly (MBTI). V rámci koncepce živlů souvisí významně kladně s ohněm. V rámci MBTI vidíme, že silně negativně koreluje s introverzí. V tomto stejně jako v míře extraverze vykazuje stejnou, jen o něco slabší tendenci jako oheň (kromě NEO, kde je vzduch nejsilnější). Rozložení korelací vůči posuzujícímu a vnímajícímu typu je v porovnání se zemí přímo opačné, tj. protikladné.

U **země** se setkáváme se statisticky významnou kladnou korelací s posuzujícím typem (MBTI), svědomitostí (NEO) a smysly (MBTI) a s nejvyšší negativní korelací s intuicí (MBTI). Ze všech živlů nejvíce pozitivně souvisí s myšlením (MBTI), lži skórem (EPQ) a přívětivostí (NEO). Ukazuje se zde nejnižší míra otevřenosti vůči zkušenosti (NEO). Zvláštní je, že se zde

jako u jediného živlu neukazuje žádná významnější souvislost s extraverzí nebo introverzí (MBTI, EPQ, NEO). V rámci koncepce živlů nejvíce negativně koreluje se vzduchem a s ohněm. Korelace s vnímajícím a posuzujícím typem je přímo opačné v porovnání se vzduchem.

Oheň ve dvou testech (MBTI, EPQ) nejvíce ze všech živlů statisticky významně pozitivně souvisí s extraverzí. V NEO je na druhém místě, hned za vzduchem. Nejsilněji ze všech živlů významně negativně koreluje s introverzí (MBTI). Kromě dimenze extraverze a introverze se neobjevily žádné statisticky významné korelace s jinými dimenzemi v testech. Překvapivé je, že se neukázala žádná významná souvislost s některou z jungovských funkcí (MBTI), snad jen lehce s vnímajícím typem a s myšlením, se kterým však o něco silněji pozitivně koreluje země. Nejvíce pozitivně souvisí s psychoticismem (EPQ), nejvíce negativně s neuroticismem (EPQ, EPQ) a přívětivostí (NEO). V otevřenosti vůči zkušenosti (NEO) je mírou negativní korelace hned za zemí. V rámci živlů nejvíce negativně koreluje se zemí a až poté s vodou.

Voda nejsilněji ze všech živlů statisticky významně kladně souvisí s neuroticismem (EPQ, NEO), cítěním a introverzí (MBTI). Nejvíce významně negativně koreluje s myšlením (MBTI), s extraverzí (NEO, EPQ) a také, i když už ne statisticky významně, se svědomitostí (NEO), psychoticismem a lži skórem (EPQ). U intuice (MBTI) vykazuje téměř stejně silnou pozitivní korelaci jako vzduch. V rámci živlů nejvíce negativně koreluje s ohněm.

Dalším výsledkem je srovnání korelační matice mezi muži a ženami (tab. 21). Nalezneme zde několik zajímavých odlišností. Už mezi samotnými živly se ukazuje u mužů velice významná souvislost ohně a vzduchu, zatímco u žen nikoli. Ženy naopak vykazují vyšší negativní souvislost země se vzduchem a s ohněm.

Tab.21

		MUŽI	ŽENY	MUŽI	ŽENY
		VZDUCH	VZDUCH	ZEMĚ	ZEMĚ
MBTI	EXTRAVERZE	.652(**)	.342	-.132	-.101
	INTROVERZE	-.608(**)	-.388(*)	.184	.143
	INTUICE	.044	.366(*)	-.138	-.443(*)
	SMYSLY	.107	-.404(*)	.304	.564(**)
	MYŠLENÍ	.192	-.212	.029	.448(*)
	CÍTĚNÍ	.109	.162	.241	-.368(*)
	POSUZUJÍCÍ TYP	-.557(**)	-.585(**)	.654(**)	.661(**)
	VNÍMAJÍCÍ TYP	.551(**)	.637(**)	-.783(**)	-.576(**)
EPQ-R	EXTRAVERZE	.583(**)	.413(*)	.036	-.013
	LŽI SKÓR	-.055	-.192	-.213	.421(*)
	NEUROTICISMUS	.048	.054	.042	-.127
	PSYCHOTICISMUS	.260	-.183	-.248	.017
NEO	EXTRAVERZE	.448(*)	.456(**)	.169	-.021
	NEUROTICISMUS	.078	.030	-.016	-.078
	OTEVŘENOST VŮČI ZKUŠENOSTI	-.034	.260	-.007	-.435(*)
	PŘÍVĚTIVOST	-.238	.196	.345	.034
	SVĚDOMITOST	-.268	-.124	.628(**)	.695(**)
		MUŽI	ŽENY	MUŽI	ŽENY
		OHEŇ	OHEŇ	VODA	VODA
MBTI	EXTRAVERZE	.668(**)	.484(**)	-.148	-.347
	INTROVERZE	-.611(**)	-.538(**)	.246	.507(**)
	INTUICE	-.201	.199	.137	.266
	SMYSLY	.361	-.277	-.083	.053
	MYŠLENÍ	.356	-.098	-.461(*)	-.403(*)
	CÍTĚNÍ	-.099	.038	.474(*)	.506(**)
	POSUZUJÍCÍ TYP	-.251	.026	-.136	.023
	VNÍMAJÍCÍ TYP	.339	.029	-.052	.141
EPQ-R	EXTRAVERZE	.621(**)	.474(**)	-.149	-.452(**)
	LŽI SKÓR	.000	-.073	-.074	-.159
	NEUROTICISMUS	-.102	-.136	.555(**)	.470(**)
	PSYCHOTICISMUS	.109	.257	-.042	-.283
NEO	EXTRAVERZE	.444(*)	.389(*)	-.235	-.584(**)
	NEUROTICISMUS	-.073	-.167	.484(*)	.577(**)
	OTEVŘENOST VŮČI ZKUŠENOSTI	-.356	-.038	.075	.059
	PŘÍVĚTIVOST	-.236	-.088	.095	.123
	SVĚDOMITOST	-.116	.070	-.169	-.223

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

* Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Vzduch se u **mužů** objevuje významně a s vyšší pozitivní korelací s extraverzí (MBTI, EPQ), negativní s introverzí (MBTI). Ostatní korelace již nejsou statisticky významné nicméně u mužů se ukazuje vyšší pozitivní souvislost s myšlením (MBTI) (u žen negativní), s psychoticismem (EPQ) (u

žen negativní), vyšší negativní korelace s přívětivostí (u žen pozitivní) a svědomitostí (NEO).

U **žen** se objevuje významně a vyšší kladná souvislost s intuicí, posuzujícím typem (MBTI) extraverzí (NEO), vyšší negativní korelace se smysly a s vnímajícím typem (MBTI). Ostatní korelace již nejsou statisticky významné nicméně u žen se ukazuje vyšší pozitivní souvislost u cítění (MBTI), otevřenosti vůči zkušenosti, přívětivosti (NEO) (u mužů negativní), vyšší negativní korelace u myšlení (u mužů pozitivní), lži skóru, psychoticismu (EPQ) (u mužů pozitivní).

Země se u **žen** objevuje s významnou a vyšší pozitivní korelací u smyslů, myšlení, posuzujícího typu (MBTI), lži skóru (EPQ) (u mužů negativní), svědomitosti (NEO). Významné a vyšší negativní korelace se vyskytují u intuice, cítění (u mužů pozitivní) (MBTI), otevřenosti vůči zkušenosti (NEO). Ze statisticky nevýznamných korelací se jako vyšší ukázala negativní spojitost s neuroticismem (EPQ).

U **mužů** se neukázala žádná významná a vyšší pozitivní korelace, negativní jen u vnímajícího typu (MBTI). U ostatních korelací se jako vyšší pozitivní objevuje souvislost s introverzím cítěním (MBTI) (u žen negativní), extraverze (u žen negativní), přívětivosti (NEO), negativní s extraverzí (MBTI), lži skórem (u žen pozitivní), psychoticismem (EPQ).

Oheň se u **mužů** ukazuje s významnou a vyšší pozitivní korelací u extraverze (MBTI, EPQ, NEO). U ostatních korelací se jako vyšší pozitivní objevuje u smyslů (u žen negativní), myšlení, vnímajícího typu (MBTI), vyšší negativní u intuice (u žen pozitivní), posuzujícího typu (MBTI), u otevřenosti vůči zkušenosti, přívětivosti a svědomitosti (NEO).

U **žen** se neobjevuje žádná významná a vyšší pozitivní či negativní korelace. U ostatních korelací se ukazuje vyšší pozitivní u intuice (MBTI) (u mužů negativní), psychoticismu (EPQ), vyšší negativní u smyslů (MBTI) (u mužů pozitivní), neuroticismu (EPQ, NEO).

Voda se u **žen** ukazuje s významnou a vyšší pozitivní korelací u introverze, cítění (MBTI), neuroticismu (NEO), s vyšší negativní korelací u extraverze (EPQ, NEO). U ostatních korelací se ukazuje vyšší pozitivní souvislost u intuice, vnímajícího typu (MBTI), přívětivosti (NEO), vyšší negativní souvislosti u extraverze (MBTI), lži skóru, psychoticismu (EPQ), svědomitosti (NEO).

U **mužů** se objevují významné a vyšší pozitivní korelace u neuroticismu (EPQ), negativní u myšlení (MBTI). U ostatních korelací se neprojevila vyšší kladná souvislost, vyšší negativní jen u posuzujícího typu (MBTI).

DISKUZE

Otázky k výsledkům

Většina výsledků vyšla v souladu s očekáváním. Jako celek potvrzují smysluplnost této koncepce danou mimo jiné tím, že lidé jsou schopni mezi živly specificky rozlišovat a shodnout se v tom. Mnohé výsledky nás zjevně nepřekvapí, resp. utvrdí nás v teoretických úvahách, které byly již podrobně zpracovány ve zmíněné diplomové práci nebo které nalezneme v mnohých publikacích různé úrovně (např. Banzhaf, 2001). Objevily se však také výsledky nečekané, na které se nyní zaměříme.

V **korelační části** většina korelací s jinými testy potvrzuje naše očekávání. Na druhou stranu neobjevily se významnější souvislosti země s introverzí, ohně s myšlením a vzduchu s intuicí, ačkoli tyto dimenze bývají teoreticky často spojovány právě s těmito živly. U vzduchu se ukázala velmi nízká souvislost s otevřeností vůči zkušenosti, i když ve srovnání s ostatními živly nejvyšší. Může se mimo jiné jednat o problematiku operacionalizace koncepcí, na kterých jsou jednotlivé testy postavené, včetně testu živlů.

V **sémantickém diferenciálu** se neukázal významnější vztah země s přísností, ačkoli v adjektivech se objevila silně právě oblast mravní zásadovosti a důsledné pečlivosti (také však dobráckost). Také s ženskostí, s kterou bývá země často teoreticky a symbolicky spojována, se zde neobjevila ve výraznější souvislosti (ani v adjektivech). Mohli bychom také očekávat silnější souvislost ohně s mužskostí, na kterou ukazují adjektiva jako na despotickou dominanci a násilnou agresi. Zajímavá je jaksi ambivalentní souvislost ohně s přátelskostí a zároveň s nebezpečností (stačí si však vzpomenout na běžný oheň, o kterém se ambivalentně říká „dobrý sluha, ale zlý pán“). Voda v očích lidí zdaleka není tak bezpečná a přátelská (otázkou může být, jaký na to mají vliv mohutné záplavy v posledních letech), jak ukazují adjektiva (poddajná, soucitná, upozaděná). Vzduch bývá spojován s mužským principem, avšak ten se zde také významněji neprojevil. Stejně tak i charakteristika zbabělosti zde nebyla výrazná (otázkou je, zda nezněla právě jako příliš společensky negativně hodnotící a tudíž obtížněji přiznatelná).

Lepšímu porozumění vnímání živlů mělo přispět i porovnání průměrů u žen a mužů, kde šlo spíše o popis významnějších rozdílů než o test předem očekávané výzkumné hypotézy. Převážná většina rozdílů mezi oběma pohlavími se nachází u vnímaní živlu vody, u ohně ani jeden. Z pohledu mužů je voda viděna spíše „společensky negativně“ (pesimistická, méně přátelská, méně shovívavá, zbabělá, netečná, tupá), zatímco u žen naopak (optimistická, přátelská, shovívavější, statečná, živá, bystrá).

V oblasti rysových adjektiv nás může překvapit tak vysoký důraz na patologické projevy u ohně. Především je spojován s agresivitou, dominancí a nekontrolovatelnými emocemi.

U země je zajímavá již zmíněná koexistence mravní náročnosti a zároveň dobráckosti. Také zvláštní je, že se ve spojitosti s ní neobjevili nijak významně atributy ženství, mateřství apod.

U vzduchu je se ukazuje očekávaná labilita, přesto však v korelační části s neuroticismem významně nekoreloval. Mohli bychom také u něj očekávat větší důraz na nezávislost.

Je zřejmé, že tyto otázky jistě souvisí s výběrem adjektiv, který a priori omezuje pozdější obsahovou analýzou získané významy, což bylo zmíněno jako klíčová problematika lexikálního přístupu vůbec.

U vzduchu, ale zejména u vody, opět narážíme na malý počet přiřazených slov v porovnání s ohněm a zemí. Klademe si znovu otázku, čím to je, že tyto dva živly nejsou respondentům tak jasné jako druhé dva? Jedná o přirozený atribut těchto dvou živlů, tj. že jsou samy o sobě na metaforické osobnostní rovině méně výrazné, méně polarizované, méně vyhraněné? Ani použití reprezentativního seznamu adjektiv tomuto efektu (podobnému jako v diplomovém projektu) nezabránilo.

Nicméně navzdory všem zmíněným metodologickým nedostatkům a překvapujícím výsledkům se ukázaly významné shody v pohledu na živly jako metaforu popisu osobnosti. Nejsilnější se tato shoda ukázala očekávaně u ohně a země, méně již u vzduchu a vody. Také vztah k jiným koncepcím osobnosti

se ukázal v souladu s mnohými teoretickými očekáváními, jak jsme již komentovali ve výsledcích.

Metodologické otázky

Jedním z nejdůležitějších problémů byla velká **časová náročnost testové baterie**. Většinu kapacity respondenta si vyžádal seznam adjektiv. A ačkoli byl redukován jen na tři kategorie adjektiv, přesto se jeho délka ukázala jako příliš náročná na výdrž a pozornost. V důsledku toho mohla klesat motivace dokončit seznam, resp. mohla klesat kvalita úrovně posuzování s nebezpečím přiřazování stereotypně apod. Určitou kompenzací tohoto nežádoucího efektu byla konstrukce seznamu. První polovinu tvořila rysová adjektiva, která byla nejdůležitější, a druhou polovinu druhé dvě skupiny, které měly menší důležitost. Tudíž výsledné ztráty výrazně nezasahovaly první, nejdůležitější skupinu slov.

Dále se ukázalo, že zajímavost a **výtěžnost druhých dvou skupin adjektiv** se nezdá být až tak vysoká vzhledem k časové náročnosti. Proto by jistě bylo vhodné seznam zredukovat právě o tato adjektiva. Ačkoli jak bylo výše uvedeno, jednalo se právě o zvědavost, co tyto dvě skupiny adjektiv mohou přinést za poznání ve vztahu k životům. A tudíž svůj účel splnily.

Problematickou oblastí se jeví **vzorek respondentů**, jeho výběr a charakteristiky. Jelikož projekt nebyl podpořen finančním grantem, vycházeli jsme ze svých omezených možností. Vzorek tudíž tvořili lidé, které jsme znali a oslovili a kteří byli ochotní takto rozsáhlou baterii vůbec absolvovat. Zároveň tito lidé nám v mnohých případech poskytli další osoby, které byly zase jejich známými. Výběr tudíž nemohl být ani náhodný, ani reprezentativní způsobem kvótním apod. Naopak nesl rysy samovýběru a sněhové koule.

Na druhé straně tito lidé byli velmi spolehlivými a zodpovědnými respondenty. Tudíž poskytli vysoce spolehlivá data, ačkoli byl jejich sběr proveden on-line způsobem, často tedy bez fyzického osobního kontaktu. Naopak tento způsob redukoval efekt vlivu administrátora. Jako odměnu obdržel každý respondent zprávu o svých výsledcích v osobnostních testech.

Byla zde také možnost zúčastnit se semináře na téma živlů, kde byl celý výzkum podrobněji prezentován. Tento seminář byl určen především pro studenty psychologie, kteří tvořili část vzorku.

Pokud bychom chtěli zkoumat některé **intervenující proměnné** a jejich vliv na výsledky, bylo by jistě užitečné sledovat pohlaví, věk, délku a druh vzdělání, profesní zaměření, osoby žijící v městských a venkovských podmínkách, popř. ještě se zaměřit na oblasti, kde se udála živelná pohroma v posledních letech. Bohužel v mnohých těchto proměnných nebyl vzorek dostatečně vyrovnán a některé nebyly zjišťovány vůbec.

U **sémantického diferenciálu** musíme počítat s tím, že některé škály evokují a priori společensky negativní hodnocení v jednom svém pólu (např. statečný-zbabělý, bystrý-tupý) a může se u nich projevit tendence dávat sociálně žádoucí odpovědi. Na druhé straně zde nešlo primárně o sebeposouzení, kde by taková sebestylizace byla na místě. Někteří respondenti reflektovali obtížnost vůbec škálu s živly spojit (např. mužský-ženský, bystrý-tupý). Některým chybělo verbální ukotvení stupňů škály. Mohlo by být užitečné sledovat předchozí zkušenosti s konceptem živlů, připojit možnost *Co ještě chcete dodat?* nebo dát respondentům možnost konstruovat vlastní škály. Vliv mohl mít aktuální psychický stav respondenta.

Dále je nezbytné zmínit **limity statistického zjišťování významnosti homogenity, resp. heterogenity** názorů respondentů na jednotlivých škálách. Opakování F-testu dává zvýšenou pravděpodobnost nálezu statisticky signifikantního výsledku, než je hladina, na které byla u těchto F-testů signifikance testována. Smysl tohoto testování byl tím pádem více deskriptivní (pro lepší pochopení vnímání jednotlivých živlů) než klasicky konfirmatorní. Z tohoto důvodu jsem se v daném případě neuchyloval k tzv. Bonferroniho korekcím[24], anebo k jakýmkoli dalším korekcím, které hladiny signifikancí při opakování párových testů snižují.

[24] Pokud provádíme sérii párových srovnání, např. pomocí F-testu postupně pro jednotlivé páry, tak pravděpodobnost, že najdeme náhodně nějaký signifikantní výsledek je v případě hladiny signifikance 0.05 ve skutečnosti vyšší než 0.5, protože máme pro jednotlivé dvojice více pokusů (přesně 6). Někdy se v těchto případech požaduje ještě nižší hodnota, často tak, že se běžná testovací hodnota dělí počtem

Velice zajímavé by bylo zaměřit se na **vliv živlového profilu respondenta** (výsledky z testu živlů) na jeho odpovědi v sémantickém diferenciálu a seznamu adjektiv. Je možné, že tento křížový proces by nám ukázal nějaké zajímavé souvislosti a trendy. Stejně tak bychom mohli sledovat živlový profil ve vztahu k respondentům, kteří často volili v sémantickém diferenciálu hodnotu 0. Nicméně takové zpracování by šlo jiným směrem než výzkumné otázky toho projektu a vydalo by jistě na menší samostatnou práci.

Z hlediska spolehlivosti výsledků by jistě bylo vhodné provést po delší době **re-test.** Bohužel z organizačních důvodů i z důvodu zmíněné náročnosti baterie a jejího negativního vlivu na motivaci respondentů re-test realizován nebyl (k dispozici jsou pouze hodnoty reliabilit použitých osobnostních testů, viz přílohy 14-17).

Ohledně **zpracování výsledků posuzování adjektiv** způsobem kategorizace je zřejmé, že tento proces představuje oblast zatíženou vysokou mírou subjektivity. Bylo by jistě zajímavé porovnat toto zpracování se zpracováním jiné osoby, popř. také podle odlišnosti živlového profilu více zpracovávatelů. Opět časové možnosti a nedostatek prostředků pro případné finanční ohodnocení tomuto kroku nepřály.

---

testování. V našem případě by se tedy testovalo na hladině p následně vydělené 6. Tomu se říká Bonferroniho korekce.

ZÁVĚR

Základní východiska pro studium metafory živlů byla následující. Čtyři živly kontinuálně vstupují do přirozeného životního prostředí člověka[25]. Během celého života je opakovaně a přímo (tj. senzomotoricky) zakoušíme, a sice interindividuálně v mnohém poměrně podobným způsobem. Tzn. že jednotlivé živly získávají pro různé jednotlivce podobné fyzické interakční atributy či vlastnosti. Tato základní podmínka poskytuje jedinci pevnou senzomotorickou zkušenostní základnu pro pozdější pojmové porozumění koncepci živlů. Společně sdílená tělesná zkušenost s živly je metaforicky přenášena do přirozeného jazyka, kterým uchopujeme okolní svět, vlastní psychické obsahy, kterým formulujeme pocity a myšlenky. Fyzické či konkrétní (smyslově zkušenostní) výrazy popisující dynamiku, interakční a jiné atributy přírodních živlů jsou metaforicky používány na úrovni pojmů, které se vztahují k chování a prožívání člověka. Zároveň a ve spojení s nimi používáme ryze abstraktní, tj. nezkušenostní pojmy, které dokážeme přisuzovat jednotlivým živlům na úrovni popisu osobnostních projevů a prožitků.

Účelem dizertační práce bylo přiblížit mechanismy chápání a používání metafory živlů jako folkového modelu při popisu osobnosti, jejího prožívání a chování v každodenním životě. Tento účel byl uceleným způsobem naplněn v teoretické části projektu.

Byly zde prezentovány teoretické koncepty, kterými je možné si vysvětlit mnohé aspekty funkce metafory. Nejprve byly zmíněny možnosti, jakými se metafora uplatňuje v psychologii a jejím poznání. Dále byl prostor věnován především teorii konceptuální metafory, která přináší důležité poznatky ohledně strukturní a orientační metafory. Tato teorie je úzce spjata s přístupem, který zdůrazňuje ztělesněnost a metaforičnost abstraktních pojmů. Další důležitou teorií, která zde byla uvedena, je teorie prototypů v oblasti kategorizace a jejich rozvinutí v teorii idealizovaných kognitivních modelů. Posledním teoretickým příspěvkem byla teorie folkových modelů, která přináší pohled kognitivní

[25] Hovoříme o středoevropském regionu, resp. pohybujeme se jen v ČR, tudíž na variabilitu v jiných evropských zemích můžeme jen hypoteticky usuzovat.

psychologie na živly jako na sociálně sdílený kognitivní model. Na závěr byl proveden nástin aplikace získaných teoretických poznatků na koncept živlů. Živly zde byly prezentovány jako ztělesněný gestalt, kategorie základní úrovně, obrazová schémata, orientační metafora, strukturní metafora, prototypy a folkový model.

Dalším cílem bylo rozšířit a prohloubit zkoumání významů, které jsou jednotlivým živlům připisovány na metaforické, resp. osobnostní rovině. Zjistit jaké významy jsou nejsilněji připisované určitému živlu a zmapovat jejich sémantický prostor. Zjistit souvislosti koncepce živlů s vybranými koncepcemi osobnosti, jak je reprezentují standardizované testy osobnosti. Tyto cíle byly naplněny v empirické části projektu.

Byly zde nejprve zmíněny poznatky diplomového projektu jako předvýzkumu, který byl inspirací pro projekt dizertační. Poté byly již prezentovány výzkumné otázky a cíle samotného dizertačního projektu. Pro sběr dat byly použity metody sémantického diferenciálu a seznamu osobnostních deskriptorů (adjektiv), které respondenti přiřazovali k jednotlivým živlům. Dále byly zjišťovány souvislosti koncepce živlů s koncepcí Jungových psychických funkcí, Eysenckových temperamentových typů a s faktory Big Five na úrovni testů osobnosti. Vzorek respondentů nebyl reprezentativní ani vyrovnaný vzhledem k různým intervenujícím proměnným z důvodů zmíněných v Diskuzi. Přesto výsledky jednotlivých metod ukázaly zajímavé, a to jak očekávané, tak mnohé překvapivé shody významů a významné souvislosti mezi některými dimenzemi testů. Ve svém důsledku mohou být výsledky použity k operacionalizaci živlů, k prohloubení obsahové a pojmové validity testu Four Elements a tím celkově k teoreticko-empirickému podložení konceptu živlů jako metafory popisu osobnosti v psychologii.

V Diskuzi byly probrány nejdůležitější metodologické otázky a také otázky týkající se některých výsledků a jejich interpretace.

Projekt se věnoval cílům a výzkumným otázkám, které byly stanovené v úvodu a získané výsledky otevírají cestu k dalšímu uplatnění a empirickému zkoumání konceptu čtyř živlů.

LITERATURA:

1. ALLBRITTON, D. *The use of metaphor to structure text representations: Evidence for metaphor-based schemas.* Doctoral dissertation, Yale University, 1992.
2. ALLPORT, G.W., ODBERT, H.S. Trait names: A psycho-lexical study. In *Psychological Monographs*, 1936, 47, 211.
3. ANGLEITNER, A., OSTENDORF, F., JOHN, O. Toward a taxonomy of personality descriptors in German: A psycho-lexical study. In *European Journal of Personality,* 1990, 4, p.89-118.
4. ASCH, S.E. Forming impressions of personality. In *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1946, 41, p.258-290.
5. AVERILL, J.R. Six metaphors of emotion and their theoretical extensions. In LEARY, D.E. (Ed.) *Metaphors in the history of psychology.* Cambridge: Cambridge University Press, 1990, p.104-132.
6. ARISTOTELES. *Poetika.* Praha: Gryf, 1993.
7. BADDELEY, A. *Vaše paměť.* Brno: Jota, 1999.
8. R. BAHBOUH, D. FAJMONOVÁ, J. LUKAVSKÝ, A. BAREŠOVÁ, F. ABRAMČUK, E. ROZEHNALOVÁ, T. SRB Jak živly (psychometricky) ožívají. In *Psychologie dnes*, 2006, č. 5, s.34-37.
9. BAHBOUH, R. A KOL. *Test Four Elements*. Interní materiály společnosti QED GROUP, 2004.
10. BANZHAF, H. *Živly jako obraz člověka*. Bratislava: Eugenika, 2001.
11. BARSALOU, L.W. Ad-hoc categories. In *Memory and Cognition,* 1983, 11, p.211-227.
12. BARTMIŃSKI, J. Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata. In BARTMIŃSKI, J. (Ed.) *Językowy obraz świata*. Lublin: UMCS, 1990, s.103-120.
13. BLACK, M. *Models and Metaphors. Studies in Language and Philosophy.* New York: Cornell University Press, 1962.

14. BLOCK, J. A Contrarian View of the Five-Factor Approach to Personality Description. In *Psychological Bulletin*, 1995, 2, p.187-215.

15. BRIGGS, K.C., BRIGGS MYERS, I. *Myers-Briggs Type Indikator*. Deutsche Bearbeitung von Richard Bents, Reiner Blanke. Gottingen: Beltz Test, 1995. (české zpracování J.Hoskovec, K.Balcar)

16. BRIGGS, S.R. The Optimal Level of Measurement for Personality Constructs. In BUSS, D.M., CANTOR, N. (Eds.) *Personality Psychology – Recent Trends and Emerging Directions.* New York: Springer-Verlag, 1989, p.246-260.

17. CATTELL, R.B. The description of personality: Basic traits resolved into clusters. In *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1943, 38, p.476-506.

18. COSTA, P.T., McCRAE, R.R. *NEO pětifaktorový osobnostní inventář.* Praha: Testcentrum, 2001 (české zpracovaní M.Hřebíčková, T.Urbánek).

19. DANAHER, D.S. Peirce's Semiotic and Conceptual Metaphor Theory. In *Semiotica*, 1998, 119, p.171-207.

20. DANZIGER, K. Generative metaphor and the history of psychological discourse. In LEARY, D.E. (Ed.) *Metaphors in the history of psychology.* Cambridge: Cambridge University Press, 1990, p.331-356.

21. EYSENCK, H.J. Four ways five factors are not basic. In *Personality and Individual Differences*, 1992, 13, p.667-673.

22. EYSENCK, H.J., EYSENCK, S.G.B. *Eysenckovy osobnostní dotazníky pro dospělé. Příručka*. Bratislava: Psychodiagnostika, 1993 (slovenské zpracování J.Senka, T.Kováč, M.Matejík).

23. FILLMORE, C. Frame semantics. In LINGUISTIC SOCIETY OF KOREA (Eds.) *Linguistics in the Morning Calm.* Seoul: Hanshin, 1982, p.111-138.

24. FAUCONNIER, G. *Mental Spaces*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1985.

25. GALTON, D.F. Measurement of character. In *Fortnighly Review*, 1884, 42.

26. GENTNER, D. Structure-Mapping: A Theoretical Framework for Analogy. In *Cognitive Science*, 1983, 7, p.155-170.

27. GENTNER, D. Metaphor as Structure Mapping: The Relational Shift. In *Child Development*, 1988, 59, p.47-59.

28. GENTNER, D., GENTNER, D. R. Flowing Waters or Teeming Crowds: Mental Models of Electric Circuits. In GENTNER, D., STEVENS, A.L. (Eds.) *Mental Models*. Hillsdale: L. Erlbaum, 1983, p.99-130.

29. GIBBS, R.W. Categorization and Metaphor Understanding. In *Psychological Review*, 1992, 3, p.33-46.

30. GIBBS, R.W. *The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language and Understanding.* New York: Cambridge University Press, 1994.

31. GIBSON, J.J. The Theory of Affordances. In SHAW, R., BRANSFORD, J. (Eds.) *Perceiving, acting, and knowing.* Hillsdale: L. Erlbaum, 1977, p.67-82.

32. GIBSON, J.J. *The ecological approach to visual perception*. Boston: Houghton Mifflin, 1979.

33. GLUCKSBERG, S., KEYSAR, B. Understanding Metaphorical Comparisons Beyond Similarity. In *Psychological Review*, 1990, 1, p.3-18.

34. GLUCKSBERG, S., KEYSAR, B. How Metaphors Work. In ORTONY, A. (Ed.) *Metaphors and Thought.* Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

35. GLUCKSBERG, S., KEYSAR, B., McGLONE, M. Metaphor Understanding and Accesing Conceptual Schema: Reply to Gibbs. In *Psychological Review*, 1992, 3, p.578-581.

36. GOATLY, A. *The Language of Metaphors.* London: Routledge, 1998.

37. GOLDBERG., L.R. From ace to zombie: some exploration in the language of personality. In SPIELBERGER, C.D., BUTCHER, J.N. (Eds.) *Advances in Personality Assessement.* Hillsdale: Erlbaum, 1982, p.203-234.

38. GRADY, J. *Foundation of meaning: Primary metaphors and primary scenes.* Doctoral dissertation. Berkeley, University of California, 1997.

39. HŘEBÍČKOVÁ, M. Lexikální přístup k osobnosti I. In *Československá psychologie*, 1993, č.5, s.455-468.

40. HŘEBÍČKOVÁ, M. Lexikální přístup ke studiu osobnosti IV. In *Československá psychologie*, 1994, č.6, s.530-539.

41. HŘEBÍČKOVÁ, M., ČERMÁK, I., OSECKÁ, L. Lexikální přístup k osobnosti II. In *Československá Psychologie*, 1993, č.6, s.491-500.

42. HŘEBÍČKOVÁ, M., ČERMÁK, I., OSECKÁ, L. Lexikální přístup k osobnosti III. In *Československá psychologie*, 1994, č.1, s.43-52.

43. HŘEBÍČKOVÁ, M.: *Jazyk a osobnost: Pětifaktorová struktura popisu osobnosti.* Brno: Masarykova universita a Psychologický ústav Akademie věd ČR, 1997.

44. HŘEBÍČKOVÁ, M.: *Osobnostní deskriptory: Přídavná jména pro popis osobnosti.* Brno: Psychologický ústav Akademie věd ČR, 1995.

45. CHRZ, V. *Metafory v politice*. Praha: Psychologický ústav AVČR, 1999.

46. CHRZ, V. Psychologie metafory I.: Metafora z hlediska psychologie nevědomí, neobehaviorismu a neogestaltismu. In *Československá psychologie*, 1996, č.2, s.103-114.

47. CHRZ, V. Psychologie metafory II.: Metafora z hlediska kognitivní psychologie. *Československá psychologie*, 1996, č.3, s.217-227.

48. JANDA, L.A. A metaphor in search of a source domain: the categories of Slavic aspect. In *Cognitive Linguistics*, 2004, 15, p.471-527.

49. JOHN, O.P. The „Big Five" Factor Taxonomy: Dimensions of Personality in the Natural Language and in Questionnaires. In PERVIN, L.A. (Ed.) *Handbook of Personality: Theory and Research.* New York: Guilford Press, 1990, p.66-100.

50. JOHN, O.P. Towards a Taxonomy of Personality Descriptors. In BUSS, D.M., CANTOR, N. (Eds.) *Personality Psychology – Recent Trends and Emerging Directions*. New York: Springer-Verlag, 1989, p.261-271.

51. JOHNSON, C. Metaphor vs. conflation in the acquisition of polysemy: The case of SEE. In HIRAGA, M.K., SINHA, C., WILCOX, S. (Eds.) *Cultural, typologycal and psychological issues in cognitive linguistics*. Current Issues in Linguistic Theory, vol. 152. Amsterdam: John Benjamins, 1999, p.155-169.

52. JOHNSON, M. *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago and London: University of Chicago Press, 1987.

53. KELLY, G. A. *The Psychology of Personal Constructs. Volume l.* New York: Norton, 1955.

54. KLAGES, L. *The science of Charakter.* London: Allen and Unwin, 1926.

55. KOLAŘÍKOVÁ, O. *Perspektivy teorie a výzkumu osobnostních vlastností.* Praha: Academia, 1986.

56. KÖVECSES, Z. *Language, Mind and Culture. A Practical Introduction.* New York: Oxford University Press, 2006.

57. LAKOFF, G. *Moral Politics. How Liberals and Conservatives Think.* Chicago and London: University of Chicago Press, 2002.

58. LAKOFF, G. *Ženy, oheň a nebezpečné věci. Co kategorie vypovídají o naší mysli*. Praha: Triáda, 2006.

59. LAKOFF, G., JOHNSON, M. *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host, 2002.

60. LAKOFF, G., JOHNSON, M. *Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought.* New York: Basic Books, 1999.

61. LEARY, D.E. Psyche´s muse: the role of metaphor in the history of psychlogy. In LEARY, D.E. (Ed.) *Metaphors in the history of psychology.* Cambridge: Cambridge University Press, 1990, p.1-78.

62. MANDLER, J.M., BAUER, P.J. The cradle of catagorization: Is the basic level basic? In *Cognitive Development*, 1988, 8, p.247-264.

63. MANDLER, J.M., BAUER, P.J., McDONOUGH Separating the sheep from the goats: Differentiating global categories. In *Cognitive Psychology*, 1991, 23, p.263-298.

64. McCRAE, R.R. Why I Advocate the Five-Factor Model: Joint Factor Analyses of the NEO-PI with Other Instruments. In BUSS, D.M., CANTOR, N. (Eds.) *Personality Psychology – Recent Trends and Emerging Directions.* New York: Springer-Verlag, 1989, p.237-245.

65. McNEILL, D. *Hand and mind: What gestures reveal about thought.* Chicago: University of Chicago Press, 1992.

66. McREYNOLDS, P. Motives and metaphors: a study in scientific creativity. In LEARY, D.E. (Ed.) *Metaphors in the history of psychology.* Cambridge: Cambridge University Press, 1990, p.133-172.

67. MINSKY, M. A framework for Representing Knowledge. In WINSTON, P.II. (Eds.) *The Psychology of Computer Vision.* New York: McGraw-Hill, 1975.

68. NARAYANAN, S. *Embodiment in language understanding: Sensory-motor representations for metaphoric reasoning about event descriptions.* Doctoral dissertation. Berkeley, University of California, 1997.

69. NAYAK, N.P., GIBBS, R.W. Conceptual Knowledge in the Interpretation of Idioms. *Journal of Experimental Psychology*, 1990, 3, p.315-330.

70. NORMAN, W.T. *2,800 Personality Trait Descriptors: Normative Operating Characteristics for a University Population*. Michigan: Departement of Psychology, University of Michigan,1967.

71. OSGOOD, E.CH. *Focus on Meaning Vol.1: Explorations in Semantic Space.* Hague – Paris: Mouton, 1976.

72. OSGOOD, E.CH., SUCI, G.J., TANNENBAUM, P.H.: *The Measurement of Meaning*. Urbana: University of Illinois Press, 1957.

73. OSTENDORF, F., ANGLEITNER, A. The Five-Factor taxonomy: Robust dimensions of personality description. In *Psychologica Belgica*, 1994, 34, p.175-194.

74. PEABODY, D. Personality Dimensions Through Trait Inferences. In *Journal of Personality and Social Psychology*, 1984, 46, 2, p.384-403.

75. PEABODY, D. Selecting Representative Trait Adjectives. In *Journal of Personality and Social Psychology*, 1987, 52, 1, p.59-71.

76. PEABODY, D., GOLDBERG, L.R. Some Determinants of Factor Structures From Personality-Trait Descriptors. In *Journal of Personality and Social Psychology*, 1989, 57, 3, p.552-567.

77. PERVIN, L.A. A Critical Analysis of Current Trait Theory. In *Psychological Inquiry*, 1994, 2, p.103-113.

78. PRIBRAM, K.H. From metaphors to models: the use of analogy in neuropsychology. In LEARY, D.E. (Ed.) *Metaphors in the history of psychology.* Cambridge: Cambridge University Press, 1990, p.79-103.

79. RICOEUR, P. *The Rule of Metaphor: the creation of meaning in language.* London: Routledge, 2003.

80. ROSCH, E. Principles of Categorization. In ROSCH, E., LLOYD, B.B. (Eds.) *Cognition and Categorization*. Hillsdale: L. Erlbaum, 1978, p.28-49.

81. RUMELHART, D. Notes on a Schema for Stories. In BOBROW, D.G., COLLINS, A.M. (Eds.) *Representation and Understanding: Studies in Cognitive Science*. New York: Academic Press, 1975, p.211-236.

82. SCHANK, R.C., ABELSON, R.P. *Scripts, Plans, Goals, and Understanding.* Hillsdale: Erlbaum, 1977.

83. SCHÖN, D.A. Generative Metaphor: A Perspektive on Problem-Setting in Social Policy. In ORTONY, A. (Ed.) *Metaphor and Thought.* Cambridge: Cambridge University Press, 1979, p.254-283.

84. SEDLÁKOVÁ, M. *Vybrané kapitoly z kognitivní psychologie. Mentální reprezentace a mentální modely.* Praha: Grada, 2004.

85. SMITH, L.D. Metaphors of knowledge and behavior. In LEARY, D.E. (Ed.) *Metaphors in the history of psychology.* Cambridge: Cambridge University Press, 1990, p.239-266.

86. SWEETSER, E. *From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and cultural aspects of semantics structure.* Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

87. TAUB, S. *Language from the body: Iconicity and metaphor in american sign language.* Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

88. TVERSKY, B., HEMENWAY, K. Objects, parts and categories. In *Journal of Experimental Psychology: General*, 1984, 2, p.169-193.

89. VAŇKOVÁ, I., NEBESKÁ, I., SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L., ŠLÉDROVÁ, J. *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky.* Praha: Karolinum 2005.

90. WITTGENSTEIN, L. *Philosophical Investigations.* New York: Macmillan, 1953.